

Ім'я користувача:
Моца Андрій Андрійович

Дата перевірки:
22.05.2022 19:14:07 EEST

Дата звіту:
22.05.2022 19:20:54 EEST

ID перевірки:
1011285896

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library

ID користувача:
100006701

Назва документа: MA_Diplomamunka_GazdaDenisz_2022

Кількість сторінок: 72 Кількість слів: 17340 Кількість символів: 128363 Розмір файлу: 2.67 MB ID файлу: 1011174742

11.5% Схожість

Найбільша схожість: 6.38% з Інтернет-джерелом (<https://evercar.pp.ua/ozbroennja-serednovichnih-mongoliv-davnja-rus>)

11% Джерела з Інтернету

101

Сторінка 74

0.64% Джерела з Бібліотеки

92

Сторінка 75

0% Цитат

Вилучення цитат вимкнене

Вилучення списку бібліографічних посилань вимкнене

0% Вилучень

Немає вилучених джерел

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

11

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II
Кафедра історії та суспільних дисциплін

Реєстраційний № _____

Кваліфікаційна робота

**ТРАДИЦІЙНА ВІЙСЬКОВА КУЛЬТУРА НАРОДІВ СТЕПУ ВІД ПОЛОВЦІВ ДО
МАНЬЧЖУРІВ (XIII–XX СТ.).**

Газда Денис Шандорович

Студент II-го курсу

Освітня програма: Історія та археологія

Ступінь вищої освіти: магістр

Тема затверджена Вченою радою ЗУІ

Протокол № 7 /27 жовтня 2020 року

Науковий керівник:

Кейс Б. Г.

доктор філософії, доцент

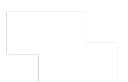
Завідувач кафедри історії та суспільних дисциплін:

Чотарі Ю. Ю.

доктор філософії, доцент

Робота захищена на оцінку _____, «__» _____ 202_ року

Протокол № _____ / 202_

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

Кафедра історії та суспільних дисциплін

Кваліфікаційна робота

**ТРАДИЦІЙНА ВІЙСЬКОВА КУЛЬТУРА НАРОДІВ СТЕПУ ВІД ПОЛОВЦІВ ДО
МАНЬЧЖУРІВ (XIII–XX СТ.).**

Ступінь вищої освіти: магістр

Виконав: **студент II-го курсу**

Газда Денис Шандорович

Освітня програма історія та археологія

Науковий керівник:

Кейс Б. Г.

доктор філософії, доцент

Рецензент:

Берегове
2022

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Történelem és Társadalomtudományi Tanszék

**A SZTYEPPEI NÉPEK HAGYOMÁNYOS HARCI KULTÚRÁJA A KUNOKTÓL A
MANDZSUKIG (XIII–XX. SZ.).**

Képzési szint: mesterképzés

Készítette: Gazda Denisz

MA II. évfolyamos hallgató

Képzési program: Történelem és Társadalomtudomány

Témavezető:

dr. Kész Barnabás PhD, docens.

Recenzens:

Beregszász – 2022

Зміст

Вступ	6
Розділ I. Половці.....	9
Розділ II. Монголи Чінгісхана.....	13
Розділ III. Імперія Юань	19
Розділ IV. Тамерлан та Імперія Тимуридів	24
Розділ V. Ойрати і Джунгарське ханство	30
Розділ VI. Маньчжури та династія Цін.....	42
Висновок.....	52
Використана література	56
Додатки.....	58

Tartalom

Bevezetés	6
I. Fejezet. Kunok	9
II. Fejezet. Mongolok és Dzsingisz kán.....	13
III. Fejezet. Jüan dinasztia	19
VI. Fejezet. Timur Lenk és a Timuridák birodalma	24
V. Fejezet. Ojrat és a Dzsungar Kánság	30
VI. Fejezet. Mandzsú és Csing-dinasztia.....	42
Összegzés.....	52
Felhasznált irodalom	56
Melléklet.....	58

Вступ

Останні 6 років ми вивчали розвиток військової справи кочівників від кіммерійців до маньчжурів і нарешті прийшли до заключної частини нашої наукової роботи, де ми розглянемо тотальний занепад військової культури кочівників, який закінчився на епосі маньчжурської імперії Цін. В цій дослідницькій роботі ми розглянемо історію розвитку традиційної військової культури і військової справи у кочових народів у період з XIII на початок XX століття нашої ери. В праці буде розглянуто розвиток військової справи таких народів та імперій як: половці, монголи Чингісхана, Імперія Юань (Великий Улус), Імперія Тимуридів, ойрати (Джунгарське ханство), та маньчжури (Імперія Цін). Також ми детально розглянемо взаємозв'язок розвитку військової справи в досліджуваних нами кочових державах, і на протязі всієї історії кочівників, підводячи підсумки їх військової історії від зародження до занепаду.

Розглянувши загалом військову культуру кочовиків і окремих кочових народів ми можемо отримати загальну картину послідовності різних військових винаходів одними кочовиками і запозичення їх іншими кочовиками, також можемо побачити відмінності військової справи різних кочових народів та еволюцію їхньої зброї і тактики на протязі століть. Звернемо увагу на військові винаходи, які були запозиченими кочовими народами від осідлих народів, в першу чергу – це порох і вогнепальна зброя.

Мета роботи: Метою даної роботи – є показати розвиток та занепад традиційної військової культури кочових народів в XIII–XX століттях.

Гіпотеза роботи: Основною гіпотезою є доведення недооцінення історії та військової культури кочових народів, які маючи обмежені ресурси спромоглися створити міцні державні утворення, що існували на протязі століть і були домінуючою військово-політичною силою в різних частинах Євразії. Вони успішно протистояли осілим народам з їх більш розвиненою військовою культурою та технологіями. Особливу увагу буде приділено останньому етапу розквіту кочівників в добу монголів і занепаду військової кочової культури на початку та на протязі 19 століття через історію Маньчжурської імперії Цін.

Метод: Дана наукова робота була створена методом синтезу різних наукових праць. Основним матеріалом є переведені на українську мову монографії написані

зарубіжними авторами. Важливо зауважити, що окрім літературних праць на російській мові в даній роботі були використані джерела на українській мові. Також були використані та перекладені на українську мову джерела з угорської, англійської та турецької мови інтернет ресурси.

Важливою частиною цієї наукової праці є військова тактика кочових народів. Крім того ми опишемо розвиток і різновиди видів дальньої і ближньої зброї та військового спорядження кочівників, а саме – луків, стріл, сагайдаків, колчанів, обладунків, мечів, шабель, списів, сідел, військового спорядження для коней і аркан. Відносно тактики ми розглянемо такі її види, як обманний відступ, виснаження військ супротивника, а також військовий прийом під назвою тулґама (флангова атака, яка виконувалась важкою кавалерією кочівників).

Ця наукова праця умовно складається з двох частин. "Перша логічна частина" - це до монгольський період та монгольський період XIII ст., "друга частина" – це пост монгольський період XIV–XIX ст. В "першій частині" ми дослідимо військову справу половців та монголів Чингісхана. В "другій частині" цієї наукової праці ми дослідимо військову культуру постмонгольських державі їх військову організацію після занепаду монголів Чингісхана. Буде приділена велика увага військовій організації армії монголів в імперський період тобто в добру Династії Юань, та монгольській державі Тимура. Наступним кроком в цій науковій праці буде дослідження постмонгольських держав, таких як Ойратська орда (Джунгарське ханство) та Маньчжурська Імперія Цін. Слід звернути увагу на військову культуру цих держав, оскільки на їх прикладі видно вплив військових традицій імперії монголів, але варто зауважити, що після розпаду Монгольської імперії, розвиток військових традицій в державі Цін та Ойратській орді (Джунгарському ханстві) пішов своїм напрямом, тож у кожній з двох імперій були свої військові особливості.

Важливу увагу маємо приділити військовій культурі Імперії Цін, яка була продуктом об'єднання монгольської, китайської та маньчжурської військових культур. Якщо з початку в Імперії Цін переважала маньчжурська та монгольська військова культура, то з часом ініціатива перейшла до китайців, які складали більшу частину населення Імперії Цін. Відносно військової культури в Джунгарському ханстві, то там монгольський вплив в військовій культурі переважав аж до самого падіння цієї імперії в 1755 році, коли Імперія Цін захопила Джунгарію та Кашгарію тим самим

припинила існування держави ойратів (Джунгарське ханство) в Центральній Азії і змусила їх перебратися на територію Російської Імперії – Калмицьке ханство.

Спадкоємцями військової культури Монголів стали ойрати, основу армії яких складали контингенти важко озброєної латної кавалерії та легка кіннота. Саме ойрати (джунгари) були тими, хто масово почав використовувати артилерію та вогнепальну зброю в своїх військах на кінець XVII початку XVIII ст. Джунгари зрозуміли важливість вогнепальної зброї та артилерії в битвах з казахами та маньчжурами імперії Цін, армії яких вони успішно перемагали на протязі всього XVII та першої половини XVIII століття. Крім широкого використання артилерії та вогнепальної зброї основною відмінністю армії ойратів (джунгар) від армії монголів було використання джунгарами в степах великої кількості піхоти та військових контингентів Кашгарських емірів.

В заключному етапі цієї наукової роботи ми підведемо підсумки всієї кочової історії від початку до кінця. Зробимо короткий аналіз еволюції та зміни зброї у кочівників на початку їх історії від золотої доби та в заключному етапі під час занепаду їх військової справи. Основна суть висновку цієї роботи переосмислити військові діяння кочівників і їх загальний вплив на розвиток історії людства.

Розділ І. Половці

В XI ст. на політичну арену великого степу виходять орди половців. Половці, як їх попередники, були кочовими племенами які пришли з степів Середньої Азії. В цій науковій роботі ми розглянемо військову культуру цього кочового народу. Оскільки саме половці на ряду з монголами зіграли ключову роль в розвитку військової справи кочівників в епоху середньовіччя. Основною зброєю половців був композитний лук. Але їх арсенал не обмежувався лише композитним луком, половці мали також арсенал зброї ближнього бою та обладунків. Основною зброєю ближнього бою були шаблі та ятагани, обладунок складався з ламелярного панцира який був зроблений з металевих пластин і закріплювався шкіряними ремінцями.

В своїй праці “Военное дело Улуса Джучи и его наследников” професор А. К. Кушкumbaев так описує зброю дальнього бою половців, а саме композитний лук та стріли: ”У кіпчаків на початку II тис. н. е. були луки зі серединними бічними накладками, які були широко поширені в кочовому світі в попередню древнетюркську епоху. Крім таких, кілька застарілих форм кібіт, кіпчакські лучники активно використовували луки з одного серединної фронтальної «веслоподібною» накладкою. Подібні з'явилися у кіпчаків ще в період існування Кімакського каганату і стали практично повсюдно вживатися в кочовому світі в епоху монгольських завоювань. Тому в науковій літературі такі луки іменуються «монгольськими», або «луками монгольського типу». Подібні луки відрізнялися більш високою скорострільністю в порівнянні з луками попередньої древнетюркської епохи.”¹ З цього ми можемо зрозуміти, що саме половці були винахідниками луків класичного монгольського типу. Відносно стріл вчений пише наступне ”У складі набору стріл, призначених для ураження незахищеного металевими обладунками противника, у східних кипчаків переважали стріли з залізними плоскими наконечниками. До числа найбільш поширених форм кипчацьких стріл відносяться наконечники з плоским асиметрично-ромбічним пером. Вони мають тупокутне вістря, асиметрично-ромбічне перо, пологі плечики.”² Проте не можна відкидати того фату, що половці користувалися також й іншими видами наконечників для стріл. Оскільки їх набір у кочівників був універсальним, тож існували стріли для ураження важко озброєних супротивників.

¹А. К. Кушкumbaев. Военное дело Улуса Джучи и его наследников. Сборник научных статей Астана. Фолиант, 2012, ст.15.

²С. А. Плетнева. Половцы. Москва. Наука. 1990, ст.10.

Подібна форма стріл є найбільш поширеною в межах всього кочового світу степового пояса Євразії в епоху розвиненого середньовіччя. Вона є найбільш характерною і для монголів в період монгольських завоювань. Серед інших форм стріл з сплющеним перетином пера в пам'ятниках східних кипчаків виявлені наконечники з подовжено-ромбічними і секторними наконечниками і стріли з тупим вістрям. До числа рідкісних типів відносяться знахідки стріл з увігнутим або вильчатим пером. Всі ці типи стріл були широко поширені серед різних етнічних груп кочівників Сибіру і Центральної Азії в монгольську епоху. Цілком ймовірно, що подібний набір стріл був запозичений східними кипчаками у монголів і підвладних їм кочових етносів.

Кипчакські воїни мали певний набір бронебійних і універсальних стріл, який дозволяв їм протистояти важкоозброєним противникам в дистанційних боях. У їх числі були стріли з лінзоподібними в перерізі наконечниками і подовжено-ромбічним або подовжено-трикутним пером, чотиригранні в перерізі наконечники витягнуто-п'ятикутної форми і прямокутні в перетині наконечники з тупим вістрям. Деякі з бронебійних стріл були призначені для пробивання металевих пластин панцирної зброї, інші були розраховані на розсічення або розсування залізних кілець кольчужного захисного покриття. Такий набір стріл в найбільшій мірі можна порівняти з монгольським. У період монгольських завоювань і подальшого існування світової імперії Чингізидів східні кипчаки служили в складі військ Золотої Орди і імперії Юань, що сприяло універсалізації озброєння в арміях цих держав.³

Маємо широкий опис типів половецьких стріл але цим ми не обмежимося і розглянемо половецькі колчани "Східні кипчакські воїни зберігали і носили стріли в сагайдаках з берестяним приймачем. Серед виявлених в пам'ятниках східних кипчаків виділяються різні форми: сагайдаки з горизонтально зрізаним верхом і сагайдаки з кишенею. Воїни прагнули прикрасити поверхню приймачів колчанів кістяними орнаментованими накладками. Як правило, їх прикрашали геометричними візерунками, але в окремих випадках зображували фігури оленів з розлогими рогами. Сагайдаки забезпечувалися роговими, в деяких випадках орнаментованими петлями, які кріпилися до приймача. Подібні петлі набули широкого поширення в західному ареалі Євразійського пояса степів."⁴

³Голубовский П. В. Печенеги, торки, половцы. Москва. Вече. 2018, ст.32.

⁴U. Köhalmi Katalin. A steppék nomádja lóháton, fegyverbem. Akadémiai Kiado, Budapest, 1972, ст.20.

Тож як відомо в половецькій військовій культурі було широко поширене орнаментальне мистецтво прикрашання зброї. Тепер звернемо увагу на види зброї ближнього бою якими користувалися половецькі воїни. У складі зброї ближнього і рукопашного бою кипчакських воїнів були шаблі з довгими слабо вигнутим клинком і човноподібним перехрестям і кинджали з прямим однолезовим клинком без перехрестя. У рукопашному бою східні кипчаки використовували кинджали з однолезовим клинком.⁵

Ймовірно, у них могли бути у вжитку інші види зброї ближнього і рукопашного бою, в тому числі списи, які виявлені в пам'ятниках Алтаю і Західного Сибіру епохи розвиненого середньовіччя. Звернемо увагу на захисну амуніцію кипчаків, ось що про неї пише вчений А. К. Кушкumbaев: “В якості основного засобу індивідуального металевих захисту східні кипчаки використовували ламелярний панцир, складений із залізних пластин, з'єднаних шкіряними ремінцями. Ймовірно, вони мали в своєму розпорядженні і кольчуги. Для захисту голови кипчакські воїни могли використовувати шоломи зі сферичним куполом.”⁶ З вище сказаного нам стає зрозуміло, що в половецьких кочовищах була серйозно розвинута металообробна промисловість.

Однак не менш цікавим є питання надходження багатьох видів зброї та обладунків які практично не можливо виробити в умовах кочового життя. Відносно цього питання половці виявились не такими простими як нам здається. Оскільки вони мали деяку землеробську культуру, мова йде про міські центри. Урбаністичну культуру кипчаків можна розділити на західну, центральну та східну. До західних центрів належать поселення на Дону, Дніпру, та в міських центрах Криму. До центральних належали поселення на Волзі і в першу чергу це сьогоднішня Астрахань. До східних центрів належали присирдаринські міста та Отрар. Саме в цих центрах було розвинуто ремесла та промисли які забезпечували армії половецьких орд зброєю та амуніцією. Не менш важливими були імпортовані товари завезені з сусідніх держав таких як Русь Волжська Булгарія та держава Хорезмшахів. Саме тому зброя та обладунки з різних регіонів Дешт-і-Кіпчака часто мають різницю у вигляді та дизайні. Саме такі факти свідчать про гнучкість половецької військової системи та їх вміння гідно оцінити та використати на практиці тогочасні військові інновації.

⁵С. А. Плетнева. Половцы. Москва. Наука. 1990, ст.18.

⁶А. К. Кушкumbaев. Военное дело Улуса Джучи и его наследников. Сборник научных статейАстана. Фолиант, 2012, ст.15.

В заключення скажемо декілька речень про військову історію половців-кипчаків. Надалі східні кипчаки склали основну частину монгольського війська, спрямованого на завоювання Європи, яке очолив Бату-хан. До складу цієї армії були включені загони воїнів, набрані з різних улусів Монгольської імперії. Після успішних завойовницьких походів були підкорені і західні кипчаки-половці. Кипчакам довелося прийняти участь в монгольських завойовницьких походах в Китаї і в міжусобних війнах між Чингизидами за престол Великого хана. В кінці XIII ст. в правління Хубілая в імперії Юань була створена кипчакская гвардія.⁷ Згодом її чисельність була збільшена. Військові загони, що складаються з кипчаків, на чолі яких був воєначальник Тутуха, надали неоціненну допомогу Хубілаю в боротьбі проти повсталих проти нього представників монгольської знаті і в війнах проти претендентів на престол Великого хана – Аріг-Боги і Хайду. Кипчаки склали основне населення Золотої Орди. Вони увійшли до складу ногайців, казахів і сибірських татар, військова справа яких послужила розвитком кипчакської військово-культурної традиції.

⁷С. А. Плетнева. Половцы. Москва. Наука. 1990, ст.18.

Розділ II. Монголи Чингісхана

З приходом до влади Чингісхана військова культура монголів докорінно змінилася. Наступила нова доба організацій війська. В війську монголів з'явилась важка кавалерія. Ось що про це каже історик Вернадський: "Воїни важкої кавалерії були озброєні шаблею і списом, а на додаток – бойовою сокирою або булавою і арканом. Їх захисне озброєння складалося з шолома (спочатку зі шкіри, а пізніше з заліза) і шкіряної кіраси, або кольчуги. Коні також були захищені шкіряними головними пластинами і обладунками, які захищали верхню частину тулуба і груди. Сідло робилося міцним і пристосованим для їзди на далеку відстань. Міцні стремена давали хорошу опору вершникові, який тримав лук."⁸ Також важливим чинником в новій організаційній структурі в армії монголів стала організація на десятки, сотні та тисячі, з яких складались тумени (10 тисяч).

"До Чингісхана монголи не мали інженерних військ. Вони познайомилися з облоговими механізмами в Китаї і зустріли їх знову в Середній Азії. Механізми, що використовувалися монголами, були в основному передньосхідного типу і мали дистанцію поразки цілі в 400 метрів. Ті, що жбурляли брили або камені при високій траєкторії, працювали з важкою противагою (як требюше на Заході). Пристосування для метання списів (баллісти) відрізнялися набагато більшою точністю. Велику роль в тренуванні монгольської армії відводилося полюванню."⁹

"Підготовка до табірної життя починалася для будь-якого монгола в ранньому дитинстві. Кожен хлопчик чи дівчинка повинні були адаптуватися до сезонної міграції родів та племен, які пасли свої стада. Верховна їзда вважалася не розкішшю, а необхідністю. Полювання було додатковим заняттям, яке в разі втрати стада могло стати необхідним для виживання. Кожен монгольський хлопчик починав вчитися тримати в руках лук і стріли в три роки. Полювання також розглядалося, як відмінна тренувальна школа для дорослих воїнів, наскільки нам відомо з включеного у Велику Ясу статуту про полювання. Правила Яси щодо великого полювання роблять очевидним, що це заняття грало роль армійських маневрів."¹⁰

⁸Г. В. Вернадский. Монголы и Русь. Москва. Ломоносов. 2019, ст. 40.

⁹Доманин А. А, Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники. Москва. Центрполиграф, 2010 р, ст. 25.

¹⁰Рене Груссе. Чингисхан. Покоритель Вселенной. Молодая гвардия. Москва. 2007, ст. 38.

”Дві основні риси військової системи Чингісхана – імператорська гвардія і десяткова система організації армії вже обговорювалися нами. Необхідно зробити кілька додаткових зауважень. Гвардія або війська орди, існувала до Чингісхана в таборах багатьох правителів кочівників, включаючи киданів. Однак ніколи раніше вона не була настільки тісно інтегрована з армією як цілим, як це сталося за Чингісхана. У військах звичайної армії менші одиниці (десятки і сотні), зазвичай відповідали родам або групам родів. Тисячні підрозділи могли являти собою комбінацію родів або маленьких племен. У більшості випадків однак, Чингісхан створював кожне тисячне з'єднання з воїнів, що належали до різних родів і племен. Десятитисячне з'єднання (тумен) майже завжди складалося з різних соціальних одиниць. Можливо це, хоча б частково, було результатом свідомої політики Чингісхана, який намагався зробити великі армійські з'єднання прихильними швидше імперії, ніж старим родам і племенам. Відповідно до цієї політики ватажки великих з'єднань – тисячники і темники – призначалися особисто імператором. Принципом Чингісхана було висунення кожної талановитої особистості незалежно від соціального походження.”¹¹

Відносно іншого аспекта організацій армій історик Вернадський надає нам наступну інформацію: ”Монгольські збройні сили ділилися на три групи – центру, правої і лівої руки. Оскільки монголи завжди розбивали свої намети обличчям на південь, ліва рука означала східну групу, а права – західну. Спеціальні офіцери (юртчі) призначалися для планування диспозиції військ, напрямку руху армій протягом кампаній і розташування таборів. Вони також відповідали за діяльність розвідників і шпигунів. Посада головного юртчі може бути порівняна з посадою головного квартирмейстера в сучасних арміях. Черба мали своїм обов'язком комісаріатську службу.”¹²

”Монгольська армія була згуртована від верху до низу залізною дисципліною, якій підпорядковувалися як офіцери, так і прості воїни. Начальник кожного підрозділу відповідав за всіх своїх підлеглих, а якщо сам він робив помилку, то його покарання було ще більш жорстоким. Дисципліна і тренування військ та лінійна система організації тримали монгольську армію в постійній готовності до мобілізації в разі війни. А імператорська гвардія – серцевина армії, була в стані готовності навіть у

¹¹Иванин М. И. "О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане". Санкт-Петербург. 1875, ст.52.

¹²Г. В. Вернадский. Монголы и Русь. Москва. Ломоносов. 2019, ст. 45.

мирний час. Перед початком великої кампанії для обговорення планів і цілей війни збирався курултай. На ньому були присутні начальники всіх великих армійських з'єднань, вони отримували необхідні інструкції від імператора. Розвідники і шпигуни, які прибули з країни, обраної в якості об'єкта нападу, піддавалися допиту, і якщо відомостей було недостатньо, то для збору додаткової інформації відправлялися нові розвідники. Потім визначалася територія, де належало сконцентруватися армії до виступу, і пасовища вздовж доріг, по яких підуть війська.”¹³

Велика увага приділялася пропаганді і психологічній обробці противника. Задовго до того, як війська досягали ворожої країни, секретні агенти, які перебували там, намагалися переконати релігійних інакодумців, що монголи встановлять віротерпимість, а бідних – що монголи допоможуть їм в боротьбі проти багатих. Багатих купців – що монголи зроблять дороги безпечнішими для торгівлі. Всім разом обіцяли мир і безпеку, якщо вони здадуться без боротьби, і жахливу кару, якщо чинитимуть опір. Військо входило на ворожу територію кількома колонами, які здійснювали операції на деякій відстані один від одного. Кожна колона складалася з п'яти частин: центру, правої та лівої руки, ар'єргарду і авангарду. Зв'язок між колонами підтримувався через посланників, або димовими сигналами. При наступі армії, виставлявся наглядний контингент при кожній великій фортеці ворога, в той час як мобільні частини поспішали вперед для зіткнення з польовою армією супротивника.¹⁴

Історик Вернадський надає нам наступні відомості про тактику монголів: ”Основною метою монгольської стратегії було оточення і знищення головного війська противника. Вони намагалися досягти цієї мети і зазвичай досягали її використовуючи тактику великого полювання – кільце. Спочатку монголи оточували велику територію, потім поступово звужували й ущільнювали кільце. Здатність командирів окремих колон до координації своїх дій була вражаючою. У багатьох випадках вони збирали сили для досягнення головної мети з точністю годинникового механізму.”¹⁵ Саме тому основним заняттям монгольських військ в мирний час було загінне полювання на якому монгольські армії відпрацьовували свою тактику бою. Таким чином війська тримали в постійній бойовій готовності, простіше кажучи монголи завжди були готові до нової війни і жили війною. Власне такий спосіб життя і згубив їх імперію оскільки

¹³Рене Груссе. Чингисхан. Покоритель Вселенной. Молодая гвардия. Москва. 2007, ст. 41.

¹⁴U. Köhalmi Katalin. A steppék nomádja lóháton, fegyverbem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, ст.50.

¹⁵Г. В. Вернадский. Монголы и Русь. Москва. Ломоносов. 2019, ст. 48.

під важкістю постій війн їх ресурси були вичерпані, що власне і призвело до розпаду монгольської імперії та деградації військової культури.

Важливе місце в армії монголів займала на ряду з важкою кавалерією і легка. Легка кавалерія монголів першою входила в битву. Вона вимотувала ворога постійними атаками і відступами, а її лучники вражали ряди противника з відстані. Легкі кіннотники мали на озброєні крім лука та стріл, ще й шаблі та булави, які вони використовували при необхідності. Також легкі кавалеристи мали деяких захист у виді шкіряного нагрудника та шолому, все це забезпечувало їм мінімальний захист в бою. Проте легкі кавалеристи намагалися не сходитися в ближньому бою з ворогом. Рухи кавалерії у всіх маневрах направлялись її командирами за допомогою вимпелів, а вночі використовувалися різного кольору ліхтарі. Коли ворог був в достатній мірі ослаблений і деморалізований, в бій проти центру, або флангу кидалася важка кавалерія. Шок від її атаки зазвичай ламав опір. Але монголи вважали своє завдання не виконаним, навіть вигравши вирішальний бій. Одним з принципів стратегії Чингісхана було переслідування залишків армії ворога до її остаточного знищення. Оскільки одного, або двох туменів цілком вистачало в такому випадку для остаточного припинення ворожого організованого опору, інші монгольські війська ділилися на дрібні загони і починали систематично грабувати країну.

Слід зазначити, що з часу своєї першої середньоазіатської кампанії монголи придбали вельми ефективну техніку облоги і остаточного штурму укріплених міст. Якщо передбачалася тривала облога, на деякій відстані від міста споруджувалася дерев'яна стіна навколо нього, з тим щоб запобігти поставкам ззовні і відрізати гарнізон від зв'язку з місцевою армією за межами міської території. Потім, за допомогою полонених або рекрутованих місцевих жителів, рів навколо міської стіни наповнювався фашинами, камінням, землею і всім, що було під рукою. Облогові механізми наводилися в стан готовності бомбардувати місто камінням, наповненими смолою ємностями та списами, впритул до воріт підтягувалися таранні установки. Зрештою на додаток до інженерного корпусу монголи стали використовувати в облогових операціях і піхотні війська. Вони складалися з жителівіноземних держав, які до цього були підкорені монголами.¹⁶ Основу піхотних підрозділів монгольських армій складали

¹⁶Иванин М. И. "О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане". Санкт-Петербург. 1875, ст. 58.

взяті на службу разом з своїми військами китайські генерали перебіжчики, а згодом і рекрутоване в військо рядове китайське населення.

Відносно інтендантської служби джерело надає наступну інформацію: "Висока мобільність армії, а також витривалість і ощадливість воїнів, багато в чому спрощували завдання монгольської інтендантської служби під час кампаній. За кожною колоною слідував верблюжий караван з мінімумом необхідного. В основному передбачалося, що армія буде жити за рахунок підкореної землі. Можна сказати, що в кожній великій кампанії монгольська армія мала потенційну базу необхідних запасів попереду, ніж в своєму ар'єргарді."¹⁷ Нам відомо що на завойованих територія монголи створювала на своїх базах, найчастіше це були укріплені міста, склади які охоронялися спеціальними військовими підрозділами приписаними до інтендантської служби. Завданням цих підрозділів була не тільки охорона, але і збір фуражу, провізії, захопленої зброї та скарбів які звозили на склади, а після закінчення кампанії здобич розподілялась між військами та царевичами і ханом.

Це пояснює той факт, що згідно з монгольською стратегією, захоплення великих територій противника розглядалося і як вигідна операція, навіть якщо армії були малі. З просуванням монголів, їх армія росла за рахунок використання населення підкореної країни. Міські ремісники рекрутувалися для служби в інженерних військах або для виробництва зброї і інструментів, селяни повинні були постачати робочу силу для облоги фортець і переміщення возів. Тюркські та інші кочові або напівкочові племена, раніше підлеглі ворожим володарям, приймалися в монгольське братство по зброї. З них формувалися підрозділи регулярної армії під командуванням монгольських офіцерів. В результаті, найчастіше монгольська армія була чисельно сильніше в кінці, ніж напередодні кампанії. У зв'язку з цим можна згадати, що до часу смерті Чингісхана, власне монгольська армія налічувала 129 000 бійців. Ймовірно, її чисельність ніколи не була більше. Тільки лише рекрутуючи війська з підкорених ними країн, монголи могли підкорити і контролювати такі величезні території. Ресурси кожної країни, в свою чергу, використовувалися для підкорення наступної.¹⁸

В підсумку можемо сказати, що монгольська армія стала взірцем для наступних століть в організації військових підрозділів різних армій світу. Проте зауважимо, що

¹⁷Г. В. Вернадский. Монголы и Русь. Москва. Ломоносов. 2019, ст. 53.

¹⁸Рене Груссе. Чингисхан. Покоритель Вселенной. Молодая гвардия. Москва. 2007, ст. 49.

такий характер монгольської військової культури був зумовлений двома факторами. Першим фактором була витривалість і загартованість монгольських воїнів жорстокими умовами кочового життя, другим фактором була "залізна воля" Чінгісхана, який зібрав всі монгольські племена в одну дисципліновану, ідеальну військову машину, яка завдяки його вмінням завоювала пів світу. Надалі в нашій праці піде мова про військову культуру держав – спадкоємців Монгольської імперії.¹⁹ Після розпаду Монгольської імперії почалась поступова військова та політична деградації кочових держав та їх армій. Однак у другій половині XIV століття в Середній Азії постала держава Тамерлана яка стала однією з правонаступниць монгольської імперії. Однак в першу чергу обговоримо державу в яку еволюціонувала монгольська імперія – імперію Юань або династію Юань. Засновану внуком Чінгісхана – Хубілай ханом.

¹⁹Доманин А. А, Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники. Москва. Центрполиграф, 2010 р, ст. 38.

Розділ III. Імперія Юань

Наступником військових традицій монголів Чингісхана власне на території Монголії та Китаю стали війська династії Юань 1271–1368 роках заснованої внуком Чингісхана – Хубілай ханом. Саме Хубілай хан максимально модернізував монгольську армію перейнявши військові традиції Сунського Китаю. Власне перша армія Хубілая представляла собою різні підрозділи монгольських пограничних та гарнізонних військ на границі з Китаєм. Проте кістяк армії династії Юань складали ханські охоронці, з початку це був монгольський кішук, але згодом він був розширений більш великою імперською гвардією, ось що про це каже джерело – ”Для власних охоронців Хубілай зберіг використання традиційного монгольського кешига. Хубілай створив нову імперську охорону — суей, половина з яких були китайцями, а інша половина — етнічно змішаним формуванням. До 1300-х років навіть Кешиги були наповнені китайськими новобранцями. Спочатку суей налічували 6 500 чоловік, але до кінця династії вони зросли до 100 000 чоловік. Вони були поділені на вей або охоронців, кожен з яких набирался з певної етнічної групи. Більшість вей були китайцями, а деякі були монголами, корейцями, тунгусами та вихідцями з Центральної Азії та Близького Сходу, включаючи кипчаків, аланів і навіть одну одиницю русичів. Натомість Кешиг був перетворений на адміністративну організацію.”²⁰

Перші підрозділи китайських військ в монгольській армії з'явилися задовго перед династією Юань. Ці підрозділи були створені з китайських військ які перейшли на службу до монгольських ханів. Саме з цих підрозділів Цзінь та Сун згодом було створено армію Чірік, або Нову Армію яка складалася з осілих народів в першу чергу китайців. Про це також пише в китайських джерелах. ”Нова піхота на базі «Нова армія» (Сінь Цзюнь) був створений після того, як монголи отримали 95 000 додаткових ханських солдатів за допомогою призову після переписів 1236 і 1241 років після того, як Цзінь було розгромлено. Збройні сили Хан-черика були використані для боротьби проти повстання Лі Тана в 1262 році. Нова армія та Чорна армія мали спадкові офіцерські пости, як і сама монгольська армія.”²¹ Саме Нова Армія та Чорна Армія які склалися з китайці Цзін та китайців Сун згодом стали основою піхотних та інженерних підрозділів армії Імперії Юань.

²⁰Book: Peers .CJ . Soldiers of the Dragon .limited .2006 . Osprey Publishing .1846030986 .164–165.

²¹Book: May .Timothy .May .Timothy . The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia [2 volumes] A Historical Encyclopedia]. 2016 . ABC–CLIO . 978–1610693400 .82 .illustrated, annotated.

Крім власне імперської гвардії та васальних монгольських підрозділів та китайських підрозділів кавалерії і піхоти, армія династії Юань мала декілька відокремлених військових підрозділів які виконували вузькопрофільні задачі. Про ці підрозділи ми можемо дізнатися з китайських джерел. Цитата – ”Армія Юань також містила сили, відомі як Тонгши Цзюнь, тобто монголи, які воювали проти монголів за династію Сун. Іншими спеціалізованими військами були артилерійська армія, арбалетна армія, армія Мяо (яка використовувалася для гарнізону Сучжоу і Ханчжоу у 1350-х роках) та інші племінні сили з Південного Китаю.”²²

Особливо цікавим питанням є озброєння армії Юань. Оскільки на типово кочові традиційні монголів почала мати вплив військова культура землеробського Китаю. Відносно власне монгольських підрозділів то з часів Чінгісхана в їх комплектуванні мало що змінилося за винятком більш широкого асортименту клинкової зброї тобто шабель та мечів, а також китайських обладунків які почали широко використовуватися в монгольських підрозділах династії Юань. Єдиним незмінним елементом монгольського озброєння в Китаї залишалися композитний монгольський лук та широкий спектр стріл. Відносно піхотних підрозділів то вони комплектувалися за типово китайською системою. Тобто це були підрозділи важкоозброєної піхоти які носили ламінарний або пластинчато–нашивний панцир, де пластини заліза прикріплювали до грубої тканини. Ці солдати були озброєні масивними щитами та зброєю ближнього бою у виді мечів та списів. Також в піхотні підрозділи армії Юань входили легкоозброєні лучники та інженери. Цікаво що в піхотних військах використовували не тільки луки китайського типу, але і монгольські композитні луки які більше цінувалися в китайських підрозділах як піхоти так і кавалерії. Вся армія Юань мала типово монгольську десятичну систему організації підрозділів.

Проте варто зауважити, що монголам так і не вдалося збалансувати кочові та землеробські елементи в своїх арміях. Саме це призвело до втрати боєздатності Юаньської армії в майбутньому, та падінні династії. Основною проблемою було нездатність монгольських підрозділів адаптуватися до умов життя та службі в умовах землеробської культури та армії побудованої за її стандартами. Саме тому єдиним місцем у військовій структурі в якій нащадки кочівників мали вплив, був вищий офіцерський склад. А основну масу військ складали китайці і меншою мірою корейці.

²²Book: Peers .CJ . Soldiers of the Dragon .limited .2006 . Osprey Publishing .1846030986 .162–164.

Важливим елементом монгольської військової системи в Китаї був флот. Флот ділився на два відомства: на континентальний, який займався перевезенням товарів та ресурсів через великий канал між Янцзи та Хуанхе, та морський флот який був задіяний у військовій сфері та в міжнародній торгівлі. Флот Імперії Юань був зібраний з флотів Імперії Сун а також добудований вже в монгольський період. Флот Юань є успішним приклад адаптації і використання військово–морських традицій кочівниками з глибинних регіонів Центральної Азії. Монголи зробили декілька морських походів в різні регіони насамперед це Далекий Схід (Японія) та Південно Східне Азію (Індонез.).

Джерело надає нам наступну інформацію відносно монгольського флоту. ”Юань був незвичайно налаштований на море, намагаючись здійснити численні морські експедиції. Після монгольського вторгнення в Японію (1274 року 900 кораблів, а в 1281 році 4400 кораблів), монгольського вторгнення в Чампу (1282 р.), монгольського вторгнення на Яву (1292 року, 1000 кораблів), у 1291 році Юань спробував продовжити, але не зробив вторгнення на острови Рюкю. Однак жодне з цих вторгнень не було успішним. Хубілай планував розпочати третє вторгнення в Японію, але був змушений відступити через люте несхвалення громадськості. Морські досягнення в епоху Юань були описані як наступники досягнень династії Сун і попередник флоту скарбів Мін. Важливою функцією юанського флоту була доставка зерна з Півдня до столиці сучасного Пекіна. Між флотами, що перевозили Великий канал і Жовтим морем, існувало запекле міжвідомче суперництво, яке закінчилося остаточним домінуванням Великого каналу в Китаї до наших днів.”²³ Отже ствердно можна сказати, що військовий флот займав важливу нішу в організації монгольської військової системи в Китаї.

Куди більш цікавішим є факт використання монголами вогнепальної зброї у виді ручних пушок які стали прототипами аркебузів, та артилерійських облогових і польових мортир та гармат. Монголи активно впроваджували артилерію в інженерних підрозділах та ручні пушки в піхотних підрозділах. Джерела надають нам детальну інформацію про ті види вогнепальної зброї яку використовували монголи – ”Ручна гармата Хейлунцзян, виявлена в 1970 році і названа на честь провінції Хейлунцзян на північному сході Китаю, в якій вона була відкрита. Це маленька і легка рушниця Ханадун, важить всього 3,5 кг, 34 см (Нідхем каже, що 35 см) і канал ствола приблизно

²³Book: Joseph Needham . Science and Civilisation in China: Volume 4, Physics and Physical Technology, Part 3, Civil Engineering and Nautics .1971 . Cambridge University Press .0521070600 .477–478.

2,5 см. На основі контекстних даних, історики вважають, що він використовувався силами Юаня проти повстання монгольського принца Наяна у 1287 році. В «Історії Юаня» йдеться, що чжурчженський полководець, відомий як Лі Тін, вів війська, озброєні ручними гарматами, у бій проти Наяна. У ньому повідомляється, що гармати солдатів Лі Тіна «завдали великої шкоди», але також створили «таке замішання, що ворожі солдати атакували та вбивали один одного».²⁴

В часи династії Юань було створено цілий інженерний трактат по створенню різних форм порошу та патронів як для ручних пушок так і для артилерійських гармат та мортир. Ця інформація наявна в джерелах – ”До часів Цзяо Юя та його «Хуолунцзин» (книга, яка дуже детально описує військове застосування порошу) у середині XIV століття, вибуховий потенціал порошу був удосконалений, оскільки рівень нітратів у формулах порошу підвищився з діапазону від 12% до 91%, з використанням принаймні 6 різних формул, які вважаються максимально вибухонебезпечними для порошу. До того часу китайці з’ясували, як створити вибуховий постріл, наповнюючи свої порожнисті снаряди цим збільшеним нітратом порохом.” У висновку можна сказати, що не дивлячись на дисбаланс і громіздкість військової системи у військах Юань ефективно використовували та удосконалювали тогочасні технічні новинки у виді вогнепальної зброї та артилерії.

Ми спостерігаємо повільну, але впевнену еволюцію військової справи монгольських кочівників в XIV столітті, що свідчить з одної сторони про гнучкість військової думки кочівників, але не вмінні до адаптації в ситуації стрімкої зміни військової ситуації в тогочасному світі. Однак незбалансованість військ і небажання повного переходу до китайської військової системи в купі з економічно-соціальними проблемами призвело до падіння монгольської династії Юань в Китаї. Основною проблемою військової системи кочівників стала деградація командних структур які розвивалися не за принципом Чінгісхана, коли посаду отримували самі кращі командири, а почала деградувати до рівня племінної системи, коли посади почали отримувати у спадок незалежно від компетентності тих осіб які займали ці посади.

В висновку можна сказати що ситуація з юанською армією показала як позитивні так і негативні сторони військової організації кочівників. З одного боку це

²⁴Needham, Joseph (1986), *Science & Civilisation in China, V:7: The Gunpowder Epic*, Cambridge University Press, ISBN 978-0-521-30358-3.

вміння до адаптації викликане важкими умовами життя, проте з іншого боку сама система кочового життя показала свою загальну нездатність адаптуватися до технологічних змін. Землеробські культури швидко розвивалися та знаходили методи не лише оборонятися від кочівників, але і почати проти них наступальну війну та знищити їх як це було у випадку з Північною Юань яка була розгромлена династією Мін та згодом підкорена ойратами.

Цікавим моментом є неспроможність монголів–кочівників організувати власну промисловість після вигнання з Китаю і пряму їх залежність від китайської Династії Мін особливо дивно це виглядає на фоні їх війни. Падіння Юанської династії призвело до деградації військової культури Східних монголів, це власне Халха монголів і до сторічної консервації військової культури Західних монголів тобто ойратів, які власне і підкорили собі залишки Юанської династії яка знаходилася на території сьогоденної Монголії. Лише завоювання осілої мусульманської держави Могулів на території Таримського басейну, та торгіві відносини з мусульманськими ханствами Казахів та Узбеків допомогли ойратам почати реорганізацію своєї військової справи, що допомогло стати їм домінуючою військовою та політичною силою в євразійських степах на триста років від середини XV до середини XVIII століття. Саме мусульманська держава Тимуридів в Середній Азії і стала провідником більшості військових новинок до докiчникiв Дешт-і-Кіпчака від яких нові військові технології у виді обладунків озброєння та вогнепальної зброї перейшли до ойратів (джунгарів). Тож для початку ми розглянемо військову культуру Тимуридів оскільки вона справила найбільший вплив на кочівників Дешт-і-Кіпчака та Джунгарії, після чого ми розглянемо військову культуру ойратів.

Розділ IV. Імперія Тамерлана.

В останній чверті XIV ст. на обломках Монгольської Імперії з'явилася нова держава заснована кочівниками. Засновником цієї держави був Тамерлан (1336–1405 рр.). В 1370 році Тамерлан був проголошений Великим Еміром Мавераннахра. Ним була започаткована нова держава кочівників – Імперія Тимуридів. Скажемо декілька речень про Тамерлана. Тамерлан, Тимур, Тимурленг Тимур-Хромець, (1336–1405 рр.) – середньоазіатський державний діяч, полководець, емір. Син бека з тюркізованого монгольського племені Барлас. У 25-річному віці вступив на службу до Тоглук-Тимура з дому чінгісидів Джагатая (Чагатая) засновника і хана Моголістана, що включав території Східного Туркестану, області Південного Сибіру, Семиріччя й Мавераннахру, і отримав в управління Кашгардинський вілайет. Уклавши союз з правителем Балха і Самарканда еміром Хусейном, Тамерлан почав боротьбу проти Тоглук-Тимура і його сина Ільяс-Ходжі, що закінчилася в 1370 році перемогою Тамерлана.²⁵

У 1373–1374 роках Тамерлан підкорив Південний Хорезм, в 1388 році остаточно завоював Хорезм і зруйнував його столицю Ургенч. Об'єднання Середньої Азії він поєднував в 80–90-х роках XIV ст. з походами в Іран, Закавказзя та інші території, що відрізнялися надзвичайною жорстокістю по відношенню до населення. В результаті трьох походів на Тохтамиша (1389, 1391, 1394–1395 роки) Тамерлан розгромив Золоту Орду, розграбував і зруйнував її столицю Сарай-Берке.²⁶

У 1398 році Тамерлан вторгся в Індію, захопив Делі і повернувся з вражаючою сучасників грандіозністю здобиччю. Війна Тамерлана з могутнім турецьким султаном Баязидом I в 1402 році закінчилася поразкою і полонем останнього в битві при Анкарі. Похід на Китай, розпочатий Тамерланом в 1404 році був перерваний через його смерть. До кінця правління Тамерлана його держава включала в себе Мавераннахр, Хорезм, Хорасан, Закавказзя, Іран і Пенджаб, а його слава суворого і непереможного полководця поширилася від Тихого океану до Атлантики і від тропічних країн до Москви.²⁷

²⁵Іванин М. И. "О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане". Санкт-Петербург. 1875.) ст.65.

²⁶Ру Жан-Поль. Тамерлан. – Москва. Молодая гвардия, 2005.75.

²⁷Доманин А. А, Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники. Москва. Центрполиграф, 2010 г, ст. 45.

Історик Михайло Іванін надає нам наступну інформацію про військову організацію армії Тамерлана: "Війська Тамерлана склалися з піхоти і кінноти. Втім, піхота його в далеких степових походах була забезпечена кіннями, кіннота або принаймні значна частина її в разі потреби була привчена битися в пішому строю, отже, відповідала нашим драгунам. Вона спішувалася в тих випадках, коли треба було точніше і сильніше стріляти з лука, але без сумніву, діяла краще на конях, ніж в пішому строю, тому що кочові народи змалку звикаються з конем. Кіннота поділялася на простих і елітних воїнів, що складали легку і важку кінноту. Понад те були особливі охоронці Тамерлана, на зразок гвардії."²⁸

"Крім цих головних родів військ були ще: 1) понтонери або корабельники, набиралися переважно з жителів, які займалися судноплаством по річках Аму, Сир і інші. Вони використовувалися для влаштування суден і наведення мостів; 2) металники григоріанського або грецького вогню (запальна суміш, ймовірно, з смоли, нафти, сірки, селітри. Бочки та різні посудини закидалися за допомогою металних знарядь. Вперше застосована греками; 3) різного роду робітники, які вміли влаштовувати облогові машини і використовуватиметальні знаряддя. Для дій у горах Тамерлан мав особливого роду піхоту, складену з гірських жителів, отже, звиклих до гірської війни, які вміли залазити на кругі стрімчаки. Ці воїни часто надавали йому послуги при оволодінні ущелинами, гірськими проходами і фортецями, розташованими на крутих горах. Війська, як і у Чингісхана, були розділені на десятки, сотні, тисячі, Тумени (10.000 або 12.000-ні загони) та інші, очолювані десятниками, сотниками, тисячниками та емірами. Останніх було 12 ступенів, від 1-ї до 12-ї. Еміри володіли різними племенами і ступінь їх, ймовірно, залежала від числа військ, що виставляються плем'ям."²⁹

З цього можемо зрозуміти, що армія Тамерлана була вдосконаленою копією армій монголів. Проте були зміни, в армії Тамерлана були військові формування до пів тисячі людей – кошуни. Їх в армії монголів Чингісхана не було. Головною схожістю в обох арміях була залізна дисципліна. І найголовнішою схожістю обох армій було те, що їх кістяк складався з кочових тюркських племен.³⁰

²⁸Иванин М. И. "О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане". Санкт-Петербург. 1875.) ст,70.

²⁹Ру Жан-Поль. Тамерлан. — Москва. Молодая гвардия, 2005, 78.

³⁰Рене Груссе. Чингисхан. Покоритель Вселенной. Молодая гвардия. Москва. 2007, ст.60.

Тамерлан вимагав, щоб під час війни прості кінні воїни, або легка кіннота, мали для походу лук, сагайдак зі стрілами, меч або палаш, пилу, шило, голку, мотузки, сокиру, 10 наконечників для стріл, мішок, турсук (шкіряний мішок, використовується для запасної води по безводних місцях і для переправ), двох коней. Понад те, кожний 18-й повинен був мати кібітку (намет з войлоку). Відбірні воїни, або важка кіннота, були озброєні та забезпечені шоломами, латами, мечами, луком і стрілами. Кожен з них повинен був мати по два коня і кожен п'ятий по одній кибитці (ймовірно, це просторе приміщення необхідно було тому, що оборонна зброя займало багато зайвого місця. Ще ці важкоозброєні воїни повинні були мати особливу прислугу, яка там же повинна була помішатися). Крім того, були особливі загони воїнів, озброєних списами, сокирами, шаблями, а коні їхні були покриті тигровими шкірами. Ці воїни, ймовірно, були охоронцями Тамерлана.

Еміри 1-го класу мали одну кібітку при двох навісах, іншу шиту золотом (ймовірно, призначену для прийняття начальників під час оглядів і частувань) і значний запас зброї для постачання її простим воїнам. Вищі еміри, від 2-го ступеня до 12-го, або до головнокомандуючого, повинні були мати ще більші запаси зброї і обози. Перший емір був зобов'язаний вести з собою 110 коней, 2-й - 120, 3-й - 130 і так далі до головнокомандуючого, який не міг мати менше 300 коней.³¹

Історик Іванін повідомляє нам наступне, відносно офіцерського складу армії Тамерлана і підвищення в нові чини: "У кожній десятці з відбірних воїнів вибирався той, хто поєднував розсудливість з мужністю, і після згоди дев'яти інших робився десятником. З десятників відмінного за здібностями і діяльністю переводили в сотники. 10 сотників мали начальником тисячника, зазвичай він обирався з дітей емірів або князів, досвідченого, майстерного в військовій справі і випробуваного в хоробрості. Кожен начальник мав свого помічника, який в разі потреби заміщав його. Десятники мали право приймати на службу у військо, на місце втіклих або померлих. Сотники могли стверджувати на посаді десятників, обраних їх товаришами, а тисячники - сотників, і Тамерлану доносили лише, що такий-то втік або помер і заміщений таким-то. Ймовірно, були п'ятидесятники і п'ятисотенні начальники, про яких Тамерлан в своїх постановах нічого не говорить."³²

³¹Ру Жан-Поль. Тамерлан. Москва. Молодая гвардия, 2005, ст.80.

³²Иванин М. И. "О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане". Санкт-Петербург. 1875.), ст.74.

Отже, прості воїни могли досягати звання десятників і сотників, але для досягнення вищих ступенів з простих сотників, потрібні були або важливі заслуги, або особливі обдарування, тому що в сан тисячника переводилися зазвичай або князі, або еміри, тобто начальники племен. Кочові народи взагалі, не будучи добре знайомі з монетною системою, вартість речей зазвичай висловлювали ціною коня, барана, верблюда і ін. Від цього у Тамерлана платня визначалася ціною коня воїна. Заробітня плата хорошого воїна варіювалася від 2-х до 4-х цін його коня. Десятники отримували проти десяти воїнів, сотники проти двох десятників, тисячники проти трьох сотників. Всякий воїн, який вчинив злочин, втрачав десяту частину своєї плати.

Нагороди воїнів за відмінності полягали в похвалі, збільшенню платні, подарунках, збільшенні частки при роздачі здобичі, підвищення в чині, в почесному титулі, назві богатирем (Багадур, по-тюркськи – батир), хоробрим і ін. А при оцінюванні цілих частин військ – в роздачі литавр і прапорів. В інших землях війська (до Тамерлана) не отримували ні постійної платні, ні земель, але мали участь у здобичі, а в мирний час взагалі для всієї армії збирали з завойованих народів данину кінями, волами, вівцями та іншим крамом, який роздавали збіднілим частинам військ.³³

В арміях Тамерлана ми можемо спостерігати таке явище як регулярність. Джерело надає нам таку інформацію відносно цього: "Ця організація військ Тамерлана показує, що вони повинні були мати більш-менш правильний лад, що кожен воїн повинен був знати своє місце в десятці, кожен десяток – своє місце в сотні, сотня – в тисячі і так далі. Там, де армії складалися з сотень тисяч, де була сувора дисципліна і організація, необхідно було спостерігати за точністю, правильністю і швидкістю в рухах, лад більш-менш однаковий і постійний і деякого роду регулярність. Шерефеддін пише, що у Тамерлана рух проводився з великою точністю, що перед війною з Баязетом у військах, приведених з Самарканда, кожен загін мав одяг особливого кольору. У тих, наприклад, які мали прапор червоного кольору, були такого ж кольору лати, сидла, чепраки, щити, пояси, списи, та інша амуніція. Таким чином, були загони, одягнені в одяг жовтого кольору, білого і так далі. Притому загони поділялися по обмундируванню. Одні були озброєні латами, інші кольчугами. Ймовірно, кінні загони відрізнялися також по мастям коней."³⁴

³³Рене Груссе. Чингисхан. Покоритель Вселенной. Молодая гвардия. Москва. 2007, ст.69.

³⁴Доманин А. А, Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники. Москва. Центрполиграф, 2010 р, ст.71.

Тактичні правила Тамерлана для дій в бою і бойові порядки його війська, мали особливі дванадцять правил для влаштування в бойовий порядок, для розривання ворожих ліній, для атак і відступів. Правил цих в оригіналі не знаходиться. За словами Тамерлана, завоювання держав було не що інше, як гра в шахи, якою він займався днем, а вночі обдумував засоби управління. Відносно тактики, якщо ворожа армія не перевищувала 12.000 кінноти, то Тамерлан посилав проти неї теж 12.000 кінноти з належним числом десятників, сотників і тисячників. Емір, який командував ними, після прибуття на один перехід від ворога, повинен був донести про це Тамерлану, який вимагав, щоб цей самий загін був розділений для бою на 9 частин. Частини ці не були рівні, як побачимо нижче, і, ймовірно, головна частина загону або резерв становив від 1/4 до 1/2 всього війська, наступним чином: головний корпус, або резерв становив одну частину, праве крило – три частини, ліве – стільки ж, авангард – одну частину, передові пости - також одну частину. Праве і ліве крила, складаючись з трьох частин кожне, ділилися на авангард, праву і ліву або 1-шу та 2-гу половини.³⁵

Зі слів Тамерлана, велике мистецтво полягає в тому, щоб спостерігати хвилину, коли ворог хоче нападати або відступати, чи хоче він відновити атаку, або задовольниться першою. Начальник, за словами Тамерлана, не повинен втрачати хвилину дії, подібно до того, як боєць вживає частини свого тіла – руки, ноги, голову, груди та ін., тому що кожна з них є для нього особливою зброєю, так і начальник повинен спостерігати за тим, щоб війська його, у міру потреби, діяли стрілами, сокирами, списами, кинджалами або мечами.³⁶

Битва починалася легкими військами, які стояли на аванпостах, метанням стріл і дротиків, потім – авангард. Коли потрібно було підтримати його, то входив в справу авангард правого крила, потім лівого. Мабуть, що цей порядок підкріплення спостерігався тільки на навчаннях, але в самих боях залежав від ходу битви. Якщо потрібно було ще підкріплення, то вступали в бій ліва половина правого крила і права лівого. Коли і їх було недостатньо, то вступали в бій інші частини обох крил, і в той же

³⁵ Доманин А. А, Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники. Москва. Центрполиграф, 2010 р, ст.75.

³⁶ M. S. Asimov & C. E. Bosworth. History of Civilizations of Central Asia (История цивилизаций Центральной Азии). Regional Office, 1998, ст.58.

час повідомляли Тамерлана про становище справи.Цього Тамерлан вимагав, ймовірно, коли бій відбувався поблизу головної армії.³⁷

Як майстерний полководець, він міг посилати з умислом невеликі частини військ, щоб дізнатися спосіб нападу, властивості ворога,або досягти будьякої мети. Якщо і ці зусилля були недостатні, то емір повинен був з головними силами, тобто з резервом, кинутися на ворога сам, з повною упевненістю, що дев'ята атака принесе перемогу. У той час, коли майже всі народи, не маючи правильного ладу, билися натовпом без тактичних міркувань, захоплюючись битвою, слідуючи прагненню своєї хоробрості, кидаючись на ворога без порядку, то війська Тамерлана мали правильний лад і кілька ліній, які вони поступово вводили в бій. І нарешті, коли послідовними нападами ворог був ослаблений і стомлений, вони вводили в справу сильний і свіжий резерв, складений з кращих військ, який і міг завжди вирішити хід бою в користь Тамерлана.

Але потрібно зауважити, що вся боєздатність величезних армій Тамерлана заключалась в його генії і таланті полководця. Багатонаціональну армію, яка складалась з різних племен,сковувала в єдино жорстока воля Тамерлана. Залізна дисципліна та тогочасні технічні новинки, а також геній полководця, зробили свою справу і на світ з'явилась ідеальна машина для вбивств, численність якої перевищувала 250.000 тисяч солдатів, амобільність якої вражає навіть сьогодні. В кінці XV ст. в арміях тимуридських султанів почала з'являтися артилерія, а на початку XVIст. в армії Бабура, праправнука Тамерлана, який завоював Хіндустан і створив там Імперію Великих Моголів, вже була не лише артилерія, але і вогнепальна зброя по типу мушкетів.³⁸ Надалі ми розглянемо один з пізніх уламків монгольської імперії – Ойратську орду більш відому як Джунгарське Ханство.

³⁷Иванин М. И. "О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане". Санкт-Петербург. 1875.), ст.76.

³⁸M. S. Asimov & C. E. Bosworth. History of Civilizations of Central Asia (История цивилизаций Центральной Азии). Regional Office, 1998, ст.58.

Розділ V. Ойрати (Джунгарське ханство)

Після розпаду Монгольської імперії почалась поступова військова та політична деградація кочових держав та їх армій. Однак на початку XV ст. почався своєрідний кочовий ренесанс, який ознаменувався виходом на політичну арену основного приємника Монгольської імперії Юань – Ойратське ханство, прототип майбутньої останньої кочової імперії Євразії – Джунгарського ханства. Ойратами іменували кочову орду західно–монгольського походження яка складалася з чотирьох племен – чорос, торгут, дербет та хошут. Саме племя Чорос, яке було ріднею правлячої династії Чингісидів в Монгольській імперії, і було засновниками Ойратського, а згодом Джунгарського ханства яке являло собою всю міць ойротських племен зібраних в єдиний військовий кулак чоросами. Саме ойрати яких ми знаємо на сьогодні під іменем калмиків і були останньою кочовою імперією так би мовити останньою спробою модернізувати традиційну військову культуру кочівників.

Вже в XV та XVI століттях ми можемо спостерігати різницю між військовою організацією ойротів (джунгар) та інших кочівників які мешкали на уламках Монгольської імперії. Ця різниця полягає в організації армії. Якщо ми оглянемо війська наступників Золотої Орди то бачимо чітку деградацію військової системи до рівня племінних орд та використання виключно підрозділів легкої кавалерії. В той же час оглянувши військову організацію ойратів (джунгар) ми бачимо чітку військову систему поділу на десятки сотні і тисячі і саме головне це наявність в військах ойратів важкої латної кавалерії, саме важка кавалерія озброєна довгими списами і зробила з ойратів грізну силу в степах Дешт-і-Кіпчака, та дозволила ойротам розширити територію своїх набігів аж до багатих міст при річці Амудар'ї. Основним чинником такої оперативної військової діяльності ойратів було наявність у правителів регулярних важко озброєних гвардійських частин які складали кістяк їх армій та завжди були готові до військових походів.

Проте військова амуніція ойратів не було уніфікованою оскільки власних ремісничих сил для забезпечення військ не вистачало тож різного роду зброя та обладунки находили із підкорених країв таких як Кашгарія та Тибет, а також від Південно-Сибірських народів, таких як хакаси, тувинці та буряти. Особливо луки бурятських майстрів вирізнялися естетичним дизайном з використанням срібла та парчі. Відносно зброї ближнього бою то ойрати використовували саблі монгольського

типу які відрізняли від тих, що були в казахів та узбеків і важкі палаші. Також широко використовувались бойові сокири, булави та довгі важкі списи для кінного бою – дарджа дав. Не мало важливим елементом ойротських, а згодом джунгарських армій було використання добре оснащених підрозділів піхоти яку використовували для штурмів городів. Ця піхота набиралась як з числа бідних номадів так і з сусідніх народів Південного Сибіру та деяких племен Тибету. Далі ми більш детально розглянемо організацію та забезпечення ойратських армій а також їх тактику.

В цілому якщо не брати до уваги важку кавалерію, то армії ойратів нічим не відрізнялися від стандартної кочової армії. Важливим аспектом в розвитку військової справи ойротів, було розвинена металургія, що було наслідком проживання біля багатих на руду Алтайських гір. Проте не менш важливу роль грала і традиційна кочова зброя тобто лук та стріли. ”Більшість саадаків, що використовувалися ойратськими і халхаськими воїнами XVI–XVIII ст., виготовлялася безпосередньо в монгольських степах. Феодальна знать також застосовувала імпортовані луки переважно середньо та східноазійського виробництва.”³⁹ Виходячи з цього ми маємо чітке уявлення по те, що в питаннях виробництва зброї дистанційного бою, ойрати були майстрами в цій справі. Їхні ремісники повністю задовольняли військові потреби орди в луках та стрілах.

Не менш цікавим та важливим елементом збройної комплектації ойратів є колчани. В Новий час кочівниками Центральної Азії використовувалися два основні види колчанів, коробочного типу та футлярного типу. У військах ойратів (джунгарів) використовувалися обидва типи даних колчанів. Отже яким чином йшов процес виготовлення цих колчанів. ”Перший вид сагайдака був довгий, витягнутий короб, виконаний з берести або шкіри, на каркасі з дерев'яних рейок або залізних прутів. Внутрішню стінку короба робили плоскою, а зовнішню (лицьову) – опуклою. Характерним елементом оформлення даних сагайдаків було розширена горловина, виконана у вигляді стоячого коміра з округлим або віялоподібним (підпрямокутним) верхом, утвореного витягнутою спинкою і боковинами сагайдака або такого, що був окремим елементом його оформлення. У такий сагайдак стріли клали наконечниками вгору, тому, щоб не пом'яти їх оперення, короб розширювали біля днища. Сагайдаки-футляри виготовляли з декількох шматків шкіри. Вони були досить вузьким футляром

³⁹Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV – первая половина XVIII в.). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 776 с. – (Historia Militaris). – 1000 экз. – ISBN 978-5-8465-0633-6.ст. 76.

підпрямокутної форми, в яку стріли поміщалися наконечниками вниз, а оперенням вгору. Щоб не переплутати різні типи стріл, сагайдак розділявся спеціальними м'якими матер'яними джгутами, які ділили внутрішній простір на секції. Лицьова площина сагайдаків–футлярів покривалася декоративними накладками різних форм і розмірів.”⁴⁰

Дані сагайдаки розрізнялися за походженням саме дизайнерськими елементами. Оскільки на сагайдаках часто можна спостерігати національний орнамент або навіть композиції з національних епосів. Так наприклад на колчанах які були виготовлені в Тибет зображувалися такі символи як лотос або колесо сансари. В той же час колчани виготовлені в Узбекських ханствах Бухари та Хіви прикрашені арабською письменністю та цитатами з Корана. В той же час колчани які надходили з Південного Сибіру в армію ойратів (джунгарів) прикрашені традиційними шаманськими мотивами, або зображеннями героїв епосів та місцевих божеств.

Слід приділити важливу увагу стрілам які використовували джунгари. Стріли відрізнялися по призначенню через вид їх наконечників. В основному стріли ділилися на два типи – це мисливські та військові стріли. Однак в ході бойових дій джунгари використовували всі види стріл та наконечників. Проте було декілька самих розповсюджених так би мовити спеціалізованих видів стріл. Перший вид – це стріли з вузьким ограненими, квадратними та ромбоподібними в перерізі вістрями, які були призначені для стрільби по броньованим цілям. Другий вид – це стріли які мали наконечник з широким пером та завдавали страшні рвані рани легкоозброєним воїнам та їх коням. Власне джунгари використовували всі типи стріл починаючи від хунського типу стріл які свистять, що використовувалися для психологічного залякування супротивника, та закінчуючи монгольськими типом стріл доби розквіту кочової імперії Чингісхана, та навіть більш пізніх періодів. Це був широкий спектр різних стріл призначених як під конкретні задачі так і для універсального використання. У висновку можна нарахувати майже сотню різних типів наконечників для стріл. Це свідчить про високий рівень розвитку традиційної стрілкової зброї кочівників навіть в XVIII столітті, що є наглядним прикладам адаптації їх технологій під впливом динамічних змін у військовій справі Пізнього Середньовіччя та Нового часу, тобто між XV та XVIII століттями, коли ойрати почали свою активну військову експансію.

⁴⁰Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV – первая половина XVIII в.). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. –776 с. – (Historia Militaris). – 1000 экз. – ISBN 978-5-8465-0633-6.ст. 126.

Відносно самих луків то нам відомо, що – це був типовий композитний лук монгольського типу. У виготовленні цих луків та сагайдаків до них використовувались металічні елементи. Однак варто зауважити що в забезпеченні луками та стрілами ойратських воїнів був один важливий аспект. Якщо на території колишньої Золотої Орди воїни мали самі забезпечувати себе луками та стрілами то в Ойратській Орді існували ханські арсенали які у випадку війни забезпечували армію додатковим озброєнням. Такі арсенали забезпечували воїнів не лише луками та стрілами, але й іншими видами озброєння та кіньми. Також ойротські ремісники масово виготовляли пластинчаті обладунки для забезпечення підрозділів важкої кавалерії. Ойратські воїни та їх коні були закуті в пластинчаті панцирі західно–монгольського типу. Основною їх відмінністю від обладунків східно–монгольського типу був вплив казахського та узбекського типів обладунку в той час як східно–монгольський обладунок мав в своєму дизайні китайський вплив. Однак на ойратів цей вплив був незначний.

Відносно цього можна сказати, що в XV столітті ми ще спостерігаємо зворотну ситуацію коли тимуридські принци та їх війська використовували якраз таки обладунки монгольського типу. Однак на початку XVI століття з завоюванням Мавераннахра Шейбанідами ситуація змінилася. Саме в цей час ойрати познайомилися з середньоазіатським типом кольчужно–пластинчастого захисного панцирного обладунка. Ойрати перейняли цей вид панцира саме від своїх сусідів з Дешт-і-Кіпчака та Мавераннахра. Але основні поставки середньоазіатських обладунків в армії ойрат–джунгарів почалися в другій половині XVII століттями, коли ними була завойована мусульманська Кашгарія. Основними індустриальними центрами Джунгарського Ханства стали такі міста як Кашгар та Яркенд.

Хоча ойрат-джунгари і почали використовували в XVI–XVII століттях кольчужні панцирі основним панцерним комплексом в їх арміях був саме типовий для монголів пластинчатий панцир. Основним типом був саме ламінарний та пластинчато–нашивний панцерний обладунок. Виготовлення джунгарського панцирного обладунка не змінилося з часів Монгольської імперії, оскільки це були пластини скріплені між собою залізними заклепками таким чином щоб мінімізувати шпарини між ними. В той же час пластинчато–нашивний обладунок відрізнявся більш складною методикою виробництва. Основою пластинчато–нашивного обладунка була саме тканина або шкіра яка використовувалась для виготовлення обладунка. Пластини заліза заклепувалися на шкіру або жорстку тканину, та прикрашалися різними декоративними

мотивами. Даний вид обладунка був досить дорогим і в основному використовувався знаттю та полководцями та деяким числом гвардійців, але звичайні вояки не могли дозволити його собі.

Відносно популярності то в арміях джунгарів на початкових етапах самим розповсюдженим був саме ламінарний панцир та менш розповсюджений пластинчато–нашивний, які на початку XVIII століття були витіснені більш практичним кольчужним та кольчужно–пластинчатим обладунком. Тож ми розглянемо як саме відбувався цей процес, і що саме стало причиною такого розвитку подій. Отже чим більше ойрат–джунгари розширювали територію своїх завоювань на південь в Кашгарію та на Захід в Дешт-і-Кіпчак та Мавераннахр тим більше вони взаємодіяли з центрально–азіатськими типами обладунків та їх модернізованими версіями. Джунгари побачили переваги практичного використання центрально–азіатського типу, тож почали вимагати від підкорених ними племен казахів саме кольчужні та кольчужно–пластинчаті обладунки в великій кількості. Даний вид обладунка хоча і вимагав кропіткої роботи у виготовленні проте показав себе більш практичним і ефективним на полі бою. Не менш важливим було широке розповсюдження вогнепальної зброї в XVI–XVII століттях, яка звела на нуль атаки важкої панцирної кавалерія, та показала важливість саме мобільності та маневреності на полі бою.

Ось що нам каже про еволюцію джунгарського обладунка джерело. ”Наступний етап поширення кільчастих обладунків у Монголії почався пізніше другої половині XVII ст. (мабуть, навіть трохи раніше), він мав свої характерні риси. На середину XVI ст. центральноазіатський панцирний комплекс був витіснений його передньоазіатським аналогом з території Ірану, значної частини Маверанахра, кіпчацького (казахського) степу та Моголістана (Східного Туркестану), останній же безпосередньо межував із землями населеними племенами західних монголів (джунгар, ойратів). Протягом XVII ст. ойратські правителі робили регулярні набіги на територію Східного Туркестану, які наприкінці століття призвели до фактичного підпорядкування Моголістана джунгарському правлячому роду Чорос. З цього часу великі загони кашгарської знаті та стрільців–туфазандерів включаються до складу ойратської армії, а майстерні Яркенда починають постачати до Ойратії різні предмети озброєння (зокрема і захисного). Не дивно тому, що серед інших монгольських племен, саме у джунгарів кільчасті обладунки середньоазіатського типу набули в наступне століття найбільшого

поширення. Іноземні спостерігачі неодноразово підтверджували факт широкого використання кільчастих панцирів ойратами вже XVII в.”⁴¹

Отже ми можемо спостерігати як еволюціонував ойрат–джунгарський обладунок, який за триста років від XV до XVIII століття пройшов шлях від типово монгольського до середньоазіатського типу обладунків. Іншими словами ми можемо спостерігати поступову вестернізацію військового обладунка джунгар адже дуже важливим є те, що джунгари не просто закупали ці обладунки у своїх мусульманських сусідів та підданих, але власне джунгарські майстри навчилися в масовому порядку виготовляти обладунки середньо–азійського та передньо–азійського типів. Це було зумовлено декількома факторами. По перше джунгари контролювали основні торгові артерії Великого шовкового шляху, по друге знаходячись в стані постійної війни їх військова система постійно еволюціонувала, і по третє не менш важливу роль зіграла реформаторська політика джунгарських тайшів та ханів. В цілому можна сказати що на початок XVIII століття переважна більшість обладунків джунгарських вояків була саме мусульманського типу на перевагу монгольському та манджуро–китайському типу обладунків їхніх супротивників.

Розглянемо зброю ближнього бою яку використовували в своїх армія ойрат–джунгари. Основним видом зброї ближнього бою в джунгарських армія були шаблі та палаші. Також широкого використання набули булави та бойові сокири. На початкових етапах державності у військах джунгарів використовувалися типові монгольські шаблі, але з розширенням військової машини Джунгарського ханства власне джунгарські ремісники вже не могли задовільнити військові потреби тож почалося використання зброї підкорених народ Південного Сибіру, а згодом в XVII столітті підкореної Кашгарії та підкореного Тибету. З завойованої Кашгарії постачалися шаблі та палаші типово мусульманського типу, також шаблі та палаші постачалися також через торгові операція з Бухарським ханством.

Після завоювання ойротами Тибету в 1642 році в саму Джунгарію через територію Кашгарії почав поступати торговий надлишок тибетських мечів. Це цікавий момент оскільки традиційною зброєю ближнього бою для ойрат–джунгарів були шаблі та палаші з одностороннім лезом, тож початок широкого використання обоюдо гострих

⁴¹Бобров Л. А. «Ответный удар» (этапы «вестернизации» доспеха Передней, Средней и Центральной Азии в эпоху Позднего Средневековья и Нового времени) // Parbellum. Военно-исторический журнал. №2 (22) Москва, 2004. С. 85–106.

тибетських мечів в армії кочівників нового часу є унікальним явищем, оскільки ніде більше ми такого не спостерігаємо. В цей час тобто в XVII столітті ми бачимо еволюцію від західно–монгольського типу шаблі та палаша до персидського тобто середньо–азіатського типу шаблі та палаша який прийшов в Джунгарію через Кашгарію, а туди з Бухарського ханство. Відносно дизайнів палашів то вони ділилися на два типи. Перший тип палаша був по дизайну ближче до шаблі, тобто мав вигнуте лезо. Другий тип палаша мав пряме лезо, проте є особливість яка об'єднувала ці палаші це те, що вони були односторонньо гострими.

Основними відмінностями за якими можна визначити де саме була зроблена зброя являється її дизайн. Ось що повідомляє нам джерело. "Палаш може бути віднесений до предметів центральноазіатського або південносибірського виробництва на підставі наявності в його оформленні рис, характерних для клинкової зброї цих регіонів. Насамперед йдеться про форму гарди. Остання має яскраво виражену овальну форму, а її периметру пущений опуклий бортик. Саме таким чином оформлені дископодібні гарди монгольських і південносибірських палашів і шабел з пізньосередньовічних пам'яток і на образотворчих матеріалах XVI–XVIII ст. У той же час мечі і палаші жителів Західного Сибіру зазвичай мають хрестоподібне перехрестя, властиве клинковій зброї Східної Європи та Західної Азії. Прикладом тому можуть служити мечі та палаші сибірських татар, що зберігаються у фондах сибірських музеїв."⁴² Отже за типовими технологічними особливостями можна виявити де саме було створено зброю. Тому що часто буває так, що знаходячи зброю в одній місцевості виявляється, що вона є не характерною для тої місцевості де вона була знайдена.

Відносно використання джунгарами бойових сокир та булав з часів Чингісхана вони не зазнали яких не будь модифікацій. Монгольські Булави представляли собою палицю на верхньому кінці якої було закріплено залізний м'яч у формі каплі. Також ширше розповсюдження мали перначі. Пернач був модифікованою формою класичної булави з різницею в тому що мав так звані пера тобто прикріплені кругом сталюї насадки залізна пластини. Джунгари використовували також широкий спектр різних бойових сокир.

⁴²Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV - первая половина XVIII в.). — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. — 776 с. — (Historia Militaris). — 1000 экз. — ISBN 978-5-8465-0633-6.ст. 272.

В кінці XVI та на початку XVII століть в ойратських володіннях починає з'являтися вогнепальна зброя. Перші екземпляри вогнепальної зброї потрапили до ойрат-джунгарів або через загарбницькі дії або як подарунки чи товар. Основними каналами поставок вогнепальної зброї в ойратські степи були Бухарське ханство та Московське царство. Починаючи з середини XVII століття в Джунгарію контрабандою завозили понад 30 возів вогнепальної зброї на рік. Джунгарські хани оцінили всі перспективи використання вогнепальної зброї під час завоювання Могулістана (Кашгарії та Яркенда) і під час війн з Бухарським ханством та казахами.

Відносно переозброєння джунгарських військ джерела надають нам наступну інформацію – "Переозброєння джунгарської армії вогнепальною зброєю почалося після воєн з казахами та «бухарських» походів, під час яких джунгари могли переконатися в ефективності дій піхоти, яка озброєна рушницями та займає укріплені позиції".⁴³ Оскільки бухарці перейняли тимуридську тактику використання піхоти озброєною вогнепальною зброєю яка ховалась в таборі за укріпленими возами та щитами і звідти відстрілювалась по кінноті яка намагалася прорватися в табір. Можна сказати що це була пересувна фортеця, так званий гуляй-город. Тож після завоювання Могулістана почалося виробництво вогнепальної зброї та пороху в таких промислових центрах як Кашгар, Яркенд та Хамі, де уйгурські та бухарські майстри почали перші спроби створення мушкетів за прикладом тих, що потрапили з Бухарського ханства та Московського царства.

Можна сказати, що серед кочівників Нового Часу самими успішними у своїх вміннях використовувати, та намаганнях налагодити власне виробництво вогнепальної зброї та артилерії, джунгари були самими успішними серед інших кочівників. Джерела повідомляють, що джунгари поставили використання вогнепальної зброї на масовий потік. "Наприкінці XVII ст. у джунгарських військах налічувалося, за повідомленнями сучасників, 20–30 тис. стрільців із «вогнепальним боєм». На початку XVIII ст. у Джунгарії були спроби налагодити власне, масове виробництво рушниць та пищалей."⁴⁴ Отже джунгари мали 30 тис. стрільців що рівноцінно трьом туманам, фактично це три повноцінні армії. Це в той час коли наявність тисячі стрільців могла вирішити хід битви, а наявність декількох тисяч стрільців могла вирішити результат війни. Тож джунгари володіли грізною та масивною вогнепальною міццю того часу.

⁴³История Джунгарского ханства 1635–1758, М, Изд. Наука., 2-е изд., 1983.ст.198.

⁴⁴Матеріали з історії російсько-монгольських відносин 1607–1636. М., 2000. ст. 335, 338.

Варто зауважити, що у джунгар був свій варіант драгунських полків. Тобто це були кавалеристи озброєні мушкетами які приближаючись до ворога сходили з коней та робили постріл, після чого знову сідали на коней і відступали. Інакше кажучи, джунгари пристосували вогнепальну зброю до традиційно кочової тактики, вдарив і відступив. Відносно піхотних підрозділів стрільців то вони в силу відсутності захисних обладунків мусіли діяти в парі з озброєними щитами та списами піхотинцями. Однак особливо цікавими є саме рушниці виготовлені в власне на території Джунгарського ханства.

Джерела досить детально повідомляють про особливості виготовлених джунгарами рушниць та про те як ця зброя змінила військові традиції кочівників. "У 60–початку 70-х рр. вогнепальну зброю у центральноазіатських кочівників згадує Ю. Крижанич який проживав у цей час у Сибірі, за відомостями якого «монголи носять на коні пищаль», а «пищали їх подібні до мушкетів, але підпалюються не прутком, не кремнієм і не гнотом, а якоюсь особливою запальничкою». На думку А. М. Пастухова, під «запальничкою» Ю. Крижанич має на увазі «азіатський рушничний замок» (фітальний замок «східного» типу), який справді зовні сильно відрізнявся від традиційних європейських гнотових замків XVII ст. Швидше за все під «пищальми» Ю. Крижанича ховаються гнотові рушниці середньоазіатського виробництва, які в цей період широко використовувалися центральноазіатськими кочівниками. В останній чверті XVII ст. сталося те, чого найбільше побоювалися російські царі та китайські імператори: монополію землеробських держав на масове застосування вогнепальної зброї було порушено. За значимістю для пізньосередньовічної Азії цю подію можна порівняти з розширенням клубу ядерних держав у наші дні. Поширення «вогняного бою» в Джунгарії докорінно змінило весь вигляд центральноазіатських війн наприкінці Середньовіччя – та на початку Нового часу."⁴⁵

Отже приходимо до висновку що за допомогою вогнепальної зброї кочівники-джунгари повільно, але впевнено починають вирівнювати шанси в боротьбі з своїми осілими сусідами. Але такі дії стали можливі лише завдяки централізації та початку переходу джунгарів до осілого способу життя. Це заключалось в запрошенні мусульманських осілих народів та будівництві укріплених поселень які в майбутньому

⁴⁵Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV - первая половина XVIII в.). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 776 с. – (Historia Militaris). – 1000 экз. – ISBN 978-5-8465-0633-6.ст. 170.

мали стати військово–промисловими центрами. Проте вогнепальна зброя була лише однією частиною військових реформ, друга частина реформ полягала в створенні артилерійського парку в Джунгарському ханстві.

Перші згадки про появу у ойратів артилерії відносяться до 1640–1660-х років, коли було зафіксовано використання малокаліберних пушок для охорони стін фортеці, яка була ставкою засновника Джунгарського ханства – Ердені Батура Хунтайджі. Відносно походження даної зброї то вона була імпортною, або з території Бухарського ханства, або з територію Китаю. Ці пушки використовувалися не лише для охорони фортець але і при осаді ворожих укріплень та в битвах на відкритій місцевості, компонуючи їх з мушкетерами та піхотою. Проте в цей час, тобто в другій половині XVII століття використання джунгарами артилерії ще не носило організованого характеру в силу відсутності спеціалістів по артилерійській справі та неможливістю активно перейняти технології від сусідніх народів за виключенням московитів в Сибірі. Оскільки могутні сусіди як Росія та Китай були занепокоєні тим, що кочівники почали модернізувати свої військові технології, та використовувати вогнепальну зброя та артилерію в широких масштабах.

Однак ситуація змінилась наприкінці XVII століття. Під час першої Джунгаро–цінської війни вже зафіксовано масове використання малокаліберної польової артилерії у військах Галдан Бошгту Хана, проте ця артилерія ніяк не зарекомендувала себе у війнах за Халха Монголію. Напроти виявилось явне відставання технічної бази джунгарів від Цінської імперії. Оскільки джунгарам ставало все важче протистояти цінській артилерії як у відкритому бою так і при облозі фортець. Основну роль в цьому зіграла відсутність у Джунгарії спеціалістів інженерної справи, та відсутністю артилерійських традицій у кочових державах. Проте на початку XVIII століття почалися активні військові реформи яка передбачала створення артилерійського парку в Джунгарії.

Джерела надають наступні дані відносно цієї події: "Імовірно, в 1726 р. в Джунгарії (у районі Іссик-Куля) був побудований перший завод по виробництву гармат. Організувати роботу заводу було доручено «штік-юнkerу» (сержанту) шведської армії Йоганну (Юхану) Густаву Ренату (1682–1744). Останній був узятий у полон російськими солдатами під Полтавою (1709), а потім переправлений в Тобольськ (1711). У 1716 р. він разом з іншими працівниками та солдатами обозу, що йшов до

обложеної Ямишевської фортеці, був вдруге взятий у полон, цього разу джунгарами. Якийсь час Рената використовували на важких фізичних роботах. Він ламав і возив каміння, заготовляв дрова, копав землю. Однак невдовзі тямущий швед був помічений джунгарськими чиновниками. Через півтора роки після полону Ренат відкрив суконне виробництво та школу для ойратських дітей. Цеван-Рабдан пообіцяв Ренату свободу та щедрі нагороди в обмін на організацію гарматного виробництва в Ойратії. Для навчання гарматній майстерності Ренату було дано 20 зброярів і 200 робітників. Крім того, кілька тисяч людей призначалися на підсобні роботи. Російські купці, що відвідували Джунгарію, відзначали, що Ренат «почав лити мідні гармати, також чавунні маджери, бомби і ядра і тих канонірів тому навчати і вказувати стріляти і як ладяться ядра. Оцінюючи результати діяльності І. Г. Рената, вітчизняні та зарубіжні дослідники зазвичай довіряють даним, наведеним їм у розмові з російським посланцем майором Л. Д. Угримовим 14 травня 1732 р. За словами Рената, він «всіх гармат зробив тільки чотири фунтових 15, так малих 5, і мортир десятифунтових з 20 ... ». При цьому сучасними істориками ігнорується той факт, що сам Угримов не довіряв цим цифрам, вважаючи їх заниженими. Підставою для цього стали бесіди майора з російськими бранцями, які запевняли його, що Ренат відлив більше знарядь.»⁴⁶

Окремим питанням постає польова артилерія джунгар. З джерел нам відомо, що джунгари встановлювали великокаліберні портативні пушки на свого роду лафет, який закріплювався на спині верблюдів. Перед залпом погонич, який їхав верхи на верблюді разом з пушкою, зупиняв тварину, заряджав пушку та виконував постріл, після чого перезаряджав зброю і так до того моменту, доки ситуація на полі бою не вимагала від артилерії передислокуватися на іншу позицію. »За даними письмових джерел, «гармати похідні» обчислювалися тисячами і перевозилися на верблюдах. Зважаючи на те, що цей тип вогнепальної зброї не був згаданий І. Г. Ренатом серед власних творів, мова швидше за все йде про продукцію, виготовлену місцевими азіатськими майстрами. Враховуючи загальну кількість таких «гармат» і спосіб транспортування, можна припустити, що мова в даному випадку йдеться про великокаліберні рушниці. Характерно у зв'язку з цим, що, згідно з даними Раднабхадри, великокаліберні рушниці

⁴⁶Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV - первая половина XVIII в.). — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. — 776 с. — (Historia Militaris). — 1000 экз. — ISBN 978-5-8465-0633-6. ст. 224, 227.

з нарізним стволом застосовувалися джунгарами вже в період правління Сєнг-тайші у другій половині XVII ст., а можливо, і раніше.”⁴⁷

Ця ситуація є унікальним явищем, коли народ з традиційно кочовою культурою сприймає та створює організовану промисловість по виробництву артилерійської та вогнепальної зброї на власній території і успішно використовує в своїх армія військові доктрини осілих народів і в короткий час створює власний артилерійський парк та готує власних інженерів. Не меншої уваги заслуговує і переозброєння новими мушкетами піхотних підрозділів. Всі ці реформи дали потужний ефект для підвищення боєздатності джунгарських армій у війнах з казахами та китаїцями. Саме гнучкість військових ідей джунгар дозволила їм створити боєздатну та ефективну армію та воювати на декілька фронтів тож можна з впевненістю стверджувати, що якби не внутрішньополітичні чвари і розвал централізованої системи Джунгарії то джунгари і надалі були б домінуючою силою в степовій Євразії. Оскільки саме дестабілізація внутрішньополітичної ситуації призвела до розвалу промислових комплексів та занепаду виробництва техніки та пороху, що стало смертельним ударом по військово-промисловому комплексу Джунгарії.

Проаналізуємо тактику та стратегію джунгарських військ у війнах з їх сусідами. Джунгарська тактика бою є унікальною в своєму роді. Унікальність джунгарської стратегії полягає в комбінуванні прийомів бою кочових та осілих культур. Насамперед це поєднання важкої кавалерії з кавалерією драгунів та кінних лучників у поєднанні з мушкетерською піхотою та важкою піхотою, їх прикривала польова артилерія на верблюдах. Можна стверджувати, що така тактика показала свою дієздатність, але недостатній технологічний розвиток і як наслідок перенапруга державних потужностей привела до розвалу даної військової комбінації. Історія Джунгарії показала світу приклад спроби модернізації кочового суспільства та армії в умовах реалій Нового часу. Ця спроба вийшла яскравою, суворою та кривавою. Наступним об'єктом нашого дослідження стануть заляті вороги ойрат–джунгарів – чжурчжень–маньчжури.

⁴⁷Теж саме джерело, що і попередні. Ст. 233.

Розділ VI. Маньчжури (Імперія Цін)

Маньчжурі – тунгусо-маньчжурський етнос, корінний народ Маньчжурії. Численність 10,862 млн, з яких 5,39 млн проживають у провінції Ляонін; 2,12 млн – Хебей; 1,04 млн – Хейлунцзян; 990 тисяч – Цзілінь та 500 тисяч – у Внутрішній Монголії. Розмовляють китайською мовою, що майже повністю витіснила маньчжурську мову із вжитку. Їх пращури – носії глазковської культури.”⁴⁸ В даному розділі наукової роботи ми розглянемо традиційну військову культуру останнього кочового народу Євразії, народ через військову культуру якого можна спостерігати максимальну деградації військової культури кочівників – це народ маньчжурів та створена ними Імперія Цін.

На початкових етапах становлення маньчжурської держави в кінці XVI та першій половині XVII століття основу армії маньчжурів складали підрозділи легкоозброєної кінноти. Основною зброєю цих воїнів був монгольський лук. Також маньчжури були озброєні булавами та китайськими палашами, та закуті в шкіряний або повстяний (войлочний) обладунок. Оскільки в Маньчжурії спостерігався дефіцит залізної руди на початкових етапах маньчжурські правителі могли лише закуповувати імпорти залізної–пластинчаті обладунки в Китаї та Кореї. Тож чим сильнішими ставали війська маньчжурських ханів тим більше вони поверталися до класичної тобто чжурчженської комплектації військ на основі важко озброєної ударної кінноти. Тож на даний основну увагу ми приділимо саме цьому виду військ.

Відносно створення, використання та уніфікації обладунків маньчжурами джерела надають нам обширну інформацію. ”Для виготовлення панцирних пластин пластинчато-нашивних обладунків зазвичай використовувалося залізо, дещо рідше товста шкіра або олово. Для запобігання вогкості пластини могли покриватися лаком чорного кольору. Про зовнішній вигляд пластин XVI–XVII ст. можна судити з знахідок з території сучасної КНР, а про їх пізніші аналоги, за цинським панцирем XVIII–XIX ст. Найбільше, пластини від мінських та цинських пізньосередньовічних панцирів, нагадують ранні зразки пластин від обладунків «куячного типу». Вони так само близькі до деяких типів пластин кочівників Монголії та Південного Сибіру XVII – XVIII ст.

⁴⁸Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник. – К. : Либідь, 1997. – 462 с. – ISBN 5-325-00775-0.

Незважаючи на уявну різноманітність пізньосередньовічних маньчжурських пластин, всі вони зводяться до трьох основних типів:

1. Пластини прямокутної форми з 3–12 заклепками та отворами для фіксації з органічною основою панцира.
2. Пластини квадратної форми з 3–12 заклепками та отворами.
3. Пластини складної (багатокутної) форми.

Завдяки наявності реальних пластинчато–нашивних панцирів XVIII–XIX ст., можна зафіксувати місце розташування різних типів пластин у складі панцира. Так прямокутними та квадратними пластинами бронювалися центральні частини нагрудників, наплічників та набедренників. Багатокутні пластини, що знаходилися по краях панцирних сегментів, де лінія крою, мала складну форму (пройми рукавів, верхні кути набедренників, пахвів і фартухів). Серед пластин складної форми переважали прямокутні пластини із сильно зрізаним верхнім кутом. Судячи з цинських панцирів, що дійшли до нас, вони займали крайні місця у верхніх і центральних рядах нагрудників і набедренників. Пластини накладалися внахлест, дещо перекриваючи одна одну. Вага і гнучкість панцира визначалося тим, наскільки сильно перекривали одна одну пластини, і наскільки жорстким було їхнє з'єднання між собою та органічною основою. Судячи з повідомлень китайських джерел панцирі, підбиті металевими пластинами, були дуже важкими (до 24 кг). Тому в загони панцирників брали людей великої фізичної сили.

Дивлячись на пластинчато-нашивний панцир, сторонній спостерігач бачив ряди заклепок, що чергуються. Причому зазвичай, в одному з двох рядів, що чергуються, заклепок було в 2-3 рази більше, ніж в іншому. Досить часто заклепки на панцирах виконувалися із кольорових металів. Закони 1818 р. зарегламентували цю традицію. З цього часу, у принців крові, князів і датунів заклепки мали робитися із золота, у заступників датунів, командирів гвардійських підрозділів і гвардійської панцирної кінноти – зі срібла, у решти латників – з бронзи. Хоча навіть після ухвалення постанов, обмеження накладені законом, з різних причин, регулярно порушувалися. Відмінною рисою маньчжурських пластинчато–нашивних панцирів був високий рівень уніфікації та стандартизації варіантів їх покрою. Точно зафіксувати початок цього процесу поки що не вдається. Зрозуміло лише, що у другій половині XVII в. Більшість

маньчжурських панцирників була забезпечена досить одноманітними видами нижнього захисного озброєння. Іконографічні та музейні матеріали, дозволяють виділити три основні типи крою пластинчато-нашивних маньчжурських панцирів другої половини XVII–XIX ст.”⁴⁹

Основною зброєю маньчжурської панцирної кавалерії були важкі та довгі списи на подоби джунгарських дарджа дав. Крім того всі підрозділи маньжурських військ як піхоти так і кавалерійські були добре навчені рукопашному бою. Маньчжурські вояки були озброєні двома типами клинкової зброї. До першого типу належать монгольські шаблі та палаші, а до другого типу належать китайські мечі. Крім того широкого розповсюдження в арміях маньчжурів мали булави монгольського та чжурчженського типу. Часто маньчжурська важка кавалерія діяла разом з важкою кавалерією чахарців та халхасців. Відносно ж легкої кавалерії то основну масу кіннотних лучників в цінській армії складали підрозділи тих самих чахарців та халхасців. Монгольські підрозділи користувалися композитним луком і стрілами. Тактика монгольських підрозділів в складі Цінської армії була типовою – вдарив і відступив і так до переможного кінця.

Отже можна стверджувати що з початку XVII століття почався ренесанс оборонного комплексу в маньчжурській державі. Великий вплив на маньчжурську військову культуру на початкових етапах справляла чжурчженська та китайська військова культура XIII століття. Побутує думка, що в XIV та XVI століттях на військову культуру маньчжурів мала серйозний вплив монгольська військова культура, однак це не правильна думка оскільки саме предки маньчжурів тобто чжурчжені докорінно змінили типово монгольську кочову культуру, оскільки саме після завоювання чжурчженської держави Цзінь постала модернізована монгольська армія Чінгісхана. Виходячи з цього приходимо до висновку, що так званий монгольський елемент в культурі маньчжурів це власне маньчжурський елемент який монголи перейняли саме від предків маньчжурів.

Варто зауважити що на потязі всього існування імперії Цін її правителі активно використовували підрозділи монгольської кавалерії як важкої так і легкої. Джерела повідомляють про важливість організації військових контингентів за національним

⁴⁹Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Розвиток захисного озброєння у чжурчженів та маньчжурів у періоди розвиненого та пізнього середньовіччя та раннього нового часу // Археологія Південного Сибіру та Центральної Азії пізнього середньовіччя: збірник наукових праць. Новосибірськ, 2003. С. 66–212.

складом. ”Слід також зазначити, що центральний уряд враховував національні особливості військових контингентів, що входили в імперські війська і вміло цим користувалося: так, під час походу проти Джунгарського ханства у 1757–1759 рр. імператор Хунлі наказав використати тільки монгольські кавалерійські з'єднання, підкріплені деякою кількістю власне маньчжурських вершників, які в більшою мірою мали забезпечити лояльність монгольських нойонів цинському командуванню, ніж зіграти істотну роль розгромі ойратських військ.”⁵⁰ З цього можна зробити висновок, що маньчжурам майже вдалося збалансувати дві військові системи монгольську кочову та китайську осілу. Саме стратегічна гнучкість маньчжурів допомагала їм триста років вести успішні війни та знищити всіх своїх супротивників.

Важливим елементом маньчжурської військової системи була вогнепальна зброя. Очевидно, що маньчжури перейняли вогнепальну зброю від китайців. Цікавим є питанням походження китайської вогнепальної зброї типу аркебузів та мушкетів. Джерела сходяться в думці, що вогнепальна зброя потрапила в Китай двома шляхами. Перший це західний шлях через шовковий путь, саме цим маршрутом до Китаю потрапили османські аркебузи які використовувалися проти китайців під час їх війни з мусульманським ханством оазису Хамі. Другий шлях проникнення вогнепальної ручної зброї в Китай був через завойований португальцями порт Макао. Саме через цей порт до Китаю потрапили європейські варіанти аркебузів, а згодом і більш технологічних мушкетів.

Відомо що маньчжури швидко оцінили переваги ручної вогнепальної зброї і до моменту завоювання Мінського Китаю в 1644 році їх армії вже були забезпечені мушкетами та артилерією. З часом вони почали самі виготовляти вогнепальну ручну зброю, пулі та порох. Китайські майстри модернізували деякі екземпляри імпортової зброї і почали її масове виробництво. Проте в питаннях артилерії як маньчжури так і китайці були незалежними. Оскільки нам відомо про перші варіанти Китайської артилерії ще в XIII столітті. Тож в XIV–XV та XVI столітті китайська артилерійська наука процвітала. Китайці самі виготовляли пушки та порох. Цінські імператори активно фінансували виробництво вогнепальної зброї в своїх володіннях.

Відносно виготовлення вогнепальної зброї джерела надають нам інформацію про забезпечення маньчжурських армій в XVI столітті трофейною китайською зброєю

⁵⁰А. М. Пастухов. Конница династии Цин XVII–XVIII века.

та виготовленою китайськими майстрами які перейшли на службу до маньчжурських ханів. ”У Ляодуні маньчжури почали озброювати частину своєї армії вогнепальною зброєю. У 1622 був виданий наступний указ: Або китайські офіцери, які командують чотирма тисячами людей, повинні підготувати 200 солдатів; на сто з них має бути приготовлено десять великих вогнепальних знарядь (гармат) і вісімдесят довгих вогнепальних знарядь (мушкетів); Інші сто можуть бути використані на власний розсуд. Командувачі трьома тисячами чоловік мають підготувати 150 солдатів і озброїти сімдесят п'ять солдатів вісьмома гарматами та п'ятдесят чотирма мушкетами; решту сімдесят п'ять можна використовувати на свій розсуд. Командувачі двома тисячами чоловік повинні зібрати 100 солдатів і озброїти п'ятдесят солдатів п'ятьма гарматами та сорока мушкетами; решту п'ятдесят можна використовувати на свій розсуд. Чжурчженьські тобто маньчжурські офіцери у складі 2700 осіб мають зібрати 135 солдатів; з них 67 зробити для обробки 6 гармат та 45 мушкетів; інші 67 може бути зайняті у час. Ті чжурчженьські командири, які відповідали за 1, 700 чоловік повинні зібрати 85 солдатів і розподілити чотири гармати та 36 мушкетів на 44 з них, а решту 41 солдата можна використати на свій розсуд. Ті чжурчженьські командири, на управлінні яких стоїть 1000 чоловік, повинні зібрати 50 солдатів, з яких 25 повинні бути оснащені двома гарматами та двадцятьма мушкетами, а решта п'ятдесят можуть використовуватись на свій розсуд. Командувачі 500 осіб мають підняти 25 солдатів; десять повинні бути оснащені гарматою та вісьмома мушкетами, а решта використовуються на свій розсуд. Командувачі 500 осіб повинні підняти 25 солдатів; десять повинні бути оснащені гарматою та вісьмома мушкетами, а решта використовуються на свій розсуд. Командувачі 500 осіб повинні підняти 25 солдатів; десять повинні бути оснащені гарматою та вісьмома мушкетами, а решта використовуються на свій розсуд.”⁵¹ Отже проаналізувавши надану джерелами інформацію ми приходимо до висновку, що з початку завоювання Китаю маньчжури почали активно озброювати свої війська вогнепальною зброєю. Кожен піхотний підрозділ мав бути озброєний хоча б мінімальною кількістю ручної вогнепальної зброї тобто аркебузом та декількома одиницями артилерійського озброєння. На початкових етапах становлення маньчжурського війська стрілками та артилеристами були китайські перебіжчики.

⁵¹<https://weaponsandwarfare.com/2017/01/26/china-and-firearms-i/>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)

Період XVII–XVIII століття був періодом максимального розвитку військової справи маньчжурів. Це було зумовлено деякими новаціями власне в Китаї, та менш технологіями завезеними з Європи. На початку XVIII століття в арміях Цінських імператорів з'явилися драгунські підрозділи які були озброєні мушкетами та діяли за типово драгунською тактикою вдарити і відступити. Відносно вогнепальної зброї цінської армії ми маємо наступну інформацію: "Деякі люди проводили спеціальні дослідження щодо використання мушкетів за часів династії Цин, особливо імперських мушкетів. Мушкет, широко відомий як дробовик, отримав назву тому, що головка вогнепальної зброї нахилена вгору і нагадує голову птаха. Він входить до списку трьох основних видів зброї, оснащених армією Цин разом з луком і артилерією. Його цінували імператори Цин за часів династії Цін. Мушкет відігравав все більш важливу роль і поступово став одним з найважливіших видів зброї та спорядження армії Цін. Мушкет широко використовується у військовій зброї та техніці завдяки своїй швидкості, точності, тактичній гнучкості, зручності перенесення та відсутності обмежень на місцевості. Після того, як армія Цин вийшли на військову арену, вона приділяла велику увагу використанню мушкетів під час проведення широкомасштабної військової підготовки. Під час періоду Кансі, міністр, відповідальний за кавалерію з рушницями, міністр Цинь, ефективно навчав стрільків, і Кансі неодноразово хвалив його за це. На п'ятому році царювання Юнчжена, імператор наказав ретельно розібратися в тому, як війська кожної провінції тренуються і як використовувати зброю. Династія Цін мала чіткі правила щодо конкретних аспектів стрільби з рушниці. Наприклад, армія провінції Ганьсу використовувала паперові гноти замість конопляних гнотів. Цяньлун переживав, що якість паперу не така добра, як конопляної мотузки, тому було заборонено використовувати паперову мотузку замість конопляної мотузки."⁵²

Отже стає ясно як серйозно цінський уряд відносився до питання забезпечення своїх військ вогнепальною зброєю, та їх вміння користуватися нею. Беручи до уваги поділ цінської армії на вісім прапорів можна стверджувати, що в кожному з восьми "прапорів" було декілька десятків тисяч стрільків. Проте будучи легкоозброєними вогнепальною зброєю, цінські мушкетери не могли діяти самі, а лише під прикриттям важкоозброєної піхоти яка прикривала всіх щитами. Відсутність штиків пригнічувала військовий потенціал цінських мушкетерів оскільки вони не могли діяти самостійними оперативними групами при осаді фортець, або у відкритому бою.

⁵²<https://inf.news/en/history/810746bf21372941d4d40fd816d62c5c.html>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)

Найбільшого розквіту цінська армія набула в першій половині XVIII століття. Вершиною військового розвитку цінів стало завоювання монгольських ханств Джунгарії та Тибету, хоча вже в цей час було помітно серйозне технічне відставання цінської армії від армій Європейських країн. У XVIII столітті армія маньчжурів складалась з кіннотних частин важкої кавалерії та кінних лучників і драгунів. Піхотні підрозділи складалися з стрільків та мушкетерів і включали в себе важку піхоту з щитами для прикриття. Третім елементом в армії Цін були інженерно–артилерійські корпуси які складалися з важкої облогової артилерії та середньої і легкої польової артилерії. Важка облогову артилерія тягли волами, а середню польову кінними та верблюдами які були запряжені до чотирьох колісних лафетів. Легка польова артилерія була мобільною та перевозилась на верблюдах.

Відносно організації маньчжурської армії то вона складалась з так званої Восьми знаменної армії. Джерела надають нам вичерпну інформацію про цю армію. "На найвищому рівні вісім банерів було поділено на дві групи. Три «верхніх» прапори (як Жовті прапори, і Простий білий прапор) перебували під номінальним командуванням самого імператора, тоді як п'ять «нижніх» прапорів перебували під командуванням інших. Прапори були розділені на «ліве крило» і «праве крило» залежно від того, як вони будуть вибудовані в бою. У Пекіні ліве крило займало східні райони прапора, а праве крило – західні."⁵³ Отже стає ясно, що елітними вважалися початкові перші чотири прапори так би мовити споконвічно маньчжурські інші ж мали другорядні позиції.

"Жовтий прапор з окантовкою був одним із восьми прапорів маньчжурських військових та суспільства за часів династій Пізня Цзінь та Цин у Китаї. Жовтий прапор з облямівкою був одним із трьох «верхніх» прапорних армій під безпосереднім командуванням самого імператора та одним із чотирьох прапорів «лівого крила». Простий жовтий прапор Жовтий прапор з окантовкою були відокремлені один від одного в 1615 році, коли війська початкових чотирьох знаменних армій (Жовта, Синя, Червона та Біла) були розділені на вісім шляхом додавання варіанта з окантовкою до дизайну кожного прапора. Жовтими прапорами спочатку командував особисто Нурхаці. Після смерті Нурхаці його син Хун Тайцзі став ханом і взяв під свій контроль обидва жовті прапори. Пізніше Імператор Шунжи прийняв Простий Білий Прапор після

⁵³Elliott, Mark C. (2001), *The Manchu Way: The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China*, Stanford University Press, ISBN 9780804746847.

смерті свого регента Доргона, якому він раніше належав. З цього моменту імператор безпосередньо контролював три «верхні» прапори (просте жовте, жовте з окантовкою і просте біле), на відміну від решти п'яти «нижніх» прапорів.

Простий Жовтий Прапор був одним із восьми прапорів маньчжурських збройних сил та суспільства за часів династій Пізня Цзінь та Цин у Китаї. Простий Жовтий прапор був одним із трьох «верхніх» прапорних армій під безпосереднім командуванням самого імператора та одним із чотирьох прапорів «правого крила». Простий жовтий прапор був первісним прапором, яким особисто командував Нурхаці, додавання варіанта з окантуванням до дизайну кожного прапора. Після смерті Нурхаці його син Хун Тайцзі став ханом і взяв під свій контроль обидва жовті прапори. Пізніше Імператор Шунжи прийняв Простий Білий Прапор після смерті свого регента Доргона, якому він раніше належав. З цього моменту імператор безпосередньо контролював три верхніх прапори (просте жовте, жовте з рамкою і просте біле), на відміну від п'яти інших нижніх прапорів. Простий білий прапор був одним із восьми прапорів маньчжурських військових та суспільства за часів династій Пізня Цзінь та Цин у Китаї. Це був один із трьох «верхніх» прапорів («Простий жовтий прапор», «Жовтий прапор з окантовкою» та «Простий білий прапор»), безпосередньо контрольованих імператором, на відміну від інших п'яти «нижніх» прапорів. Хойсе Ніру був військовою частиною, пов'язаною з Рівнинним Білим Прапором.

Простий Червоний Прапор був одним із восьми прапорів маньчжурських збройних сил та суспільства за часів династій Пізня Цзінь та Цин у Китаї. Білий прапор з окантовкою був одним із восьми прапорів маньчжурських військових та суспільства за часів династій Пізня Цзінь та Цин у Китаї. Воно входило до п'ятірки нижніх прапорів. Червоний прапор з облямівкою був одним із восьми прапорів маньчжурських збройних сил та суспільства серед п'яти нижніх прапорів за часів Пізньої династії Цзінь та Цин у Китаї. Простий синій прапор був одним із восьми прапорів маньчжурських військових та суспільства за часів Пізньої династії Цзінь та Цин у Китаї. Блакитний прапор з облямівкою був одним із восьми прапорів маньчжурської армії та суспільства під час пізньої династії Цзінь і Цин у Китаї. Це був один із п'яти нижчих прапорів. Згідно з загальним літописом восьми прапорів, облямований блакитний прапор був одним із прапорів, розташованих на південному правому крилі (блакитні знамена розташовані на південь, звичайний блакитний прапор — на південному лівому крилі). Цим прапором командував принц Чжен, родовід Шурхаці та його син Джіргаланга. За

кров'ю своїх командирів Облямований Блакитний Прапор був найвіддаленішим прапором з восьми Прапорів; як і всі інші хоругви очолили нащадки Нурхачі. Через свій генеалогічний статус цей прапор зазвичай вважався останнім прапором восьми прапорів, хоча конкретних законів, які б офіційно визнавали цей статус, не було. Деякі частини чжурчженів Хайсі були включені в цей прапор після поразки чжурчженів Хайсі від Цзяньчжоу.”⁵⁴

Крім того існував ще один вид армії в Цінському Китаї це так звана армія зеленого прапора, яка складалась з колишніх частин армії Мін та включала в себе монгольські підрозділи, в XIX столітті власне війська зеленого прапора були дещо більш ефективними ніж армії восьми прапорів. Джерела надають нам деяку інформацію відносно даної військової формації. ”Війська Зеленого прапора були складені з китайців після 1644 року і були частиною Восьмипрапорної армії. Частково вони зберегли військову організацію імперії Мін. Вони ділилися на польові та гарнізонні, і становили більшу частину армії, проте не відрізнялися високою боєздатністю. На початку XIX століття їх численність складала понад 650 000 чоловік. Залежно від провінції та у різний час вони мали різну структуру. Серед них були, зокрема, кінні та піші лучники, стрільки (з ручної вогнепальної зброї), артилеристи, щитonosці, мечonosці, списonosці. Польові війська склалися з кінноти. Гарнізонні війська склалися з понад тисячі батальйонів «ін», розташованих у різних областях Китаю.”⁵⁵

Але вже на початку XIX століття ми спостерігаємо тотальну деградацію військ цінської династії. Їх безпорадність яскраво була продемонстрована під час першої опіумної війни, коли британці з легкістю знищували китайські війська які перевищували кількість британців в сотні разів. Однак основною причиною деградації військової культури маньчжурів стала саме консервативна політика династії Цін яка вперто не хотіла сприймати інноваційні технології. Тож після поразок в двох опіумних війнах 1839–1842, 1856–1860 роках, Тайпінського повстання 1850–1868, Японсько-китайській війні 1895–1895, та стало очевидним потреба нових військах. В другій половині XIX почалися спроби провести військові реформи проте вони не увінчалися успіхом аж доки в 1895 не було створено бейлянську армію західного типу

⁵⁴Elliott, Mark C. (2001), *The Manchu Way: The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China*, Stanford University Press, ISBN 9780804746847. Wakeman Jr., Frederic (1985), *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-century China*, Berkeley: University of California Press, ISBN 0520048040.

Meng, Sen (2011). *Notes on the history of the Ming and qing dynasties*. 商务印书馆. ISBN 9787100074650.

⁵⁵Chris Peers. *Late Imperial Chinese armies 1520—1840*. ISBN 1-85532-599-3.

та вона не врятувала Цінську державу, яка в той час була напівколонією європейських країн, а центральний уряд в Пекіні фактично не контролював державу. Бейлянська армія стала мілітаристською клікою фактично державою в державі, та захопила владу в більшості провінцій в наслідок чого на рівних говорила з цінським урядом.

Відтак відбулась Сінхайська революція 1911 року яка і поклала край передостанній імперії яку заснували кочівники. Але саме військові традиції кочівників і привели до падіння їх імперії Цін, оскільки вони самі себе знищили не бажаючи відкинути старі військові традиції та модернізувати свої війська. Основною проблемою маньчжурів як і інших кочівників була неспроможність комбінувати військові традиції минулого з військовими новинками, що привело до стагнації та відставання і відповідно до поразки. Власне на цьому ми закінчуємо цю наукову роботу та підіб'ємо підсумок опрацьованої епохи.

Висновок

Отже підводячи підсумки проведеної в заключній частині даної науково роботи відносно традиційної військової культури народів Євразійського степу ми розглянемо заключний її етап розквіту в Середньовіччі та її падіння в Новому часі. Розглянемо вплив половців на військову культуру кочівників. Перед становленням монгольської держави половці були домінуючою силою в степу, тож саме вони були тими, хто на ряду з монголами зробив основний вклад в розвиток військової культури кочівників. Оскільки саме половецькі військові традиції розповсюдилися на три з чотирьох монгольських ханств, а саме Золота орда, Чагатайське ханство та Імперія Юань. Саме кіпчаки складали гвардійські підрозділи та основну частину армій цих держав та займали генеральські пости на рівні з монголами.

Піку розвитку військова культура кочівників досягла при монголах Чінгісхана та державах його наступників особливо Юаньської імперії. Саме монголи поєднали в собі всі передові військові досягнення кочівників та об'єднали їх з військовою культурою землеробського Китаю, що дозволило монголам завоювати більшу частину Євразії. Особливо в цьому посприяла китайська військова інженерія яку монголи з успіхом використовували на війні. Саме монгольський період став піком розквіту військової культури кочівників степу. В цей же час військова культура нащадків монголів в Китаї – Юаньської династії показала нам чим може стати кочове військо при поєднанні з технологіями осілих держав коли об'єднані війська монголів та китайців на флоті добралися до Індонезії та завоювали її на пів століття та майже взяли штурмом Японські острови.

Ренесансом кочової військової культури було становлення Імперії Тамерлана в другій половині XIV століття це одна з перших армій де масово використовували піхотні підрозділи та артилерію, хоча використання артилерії фіксується і в Юаньській армії проте ним були озброєні китайські підрозділи в той час коли в арміях Тимуридів артилерією та згодом ручною огнепальною зброєю були озброєні як кочівники так і представники землеробських культур. Тож саме через тимуридів в Східний Дешт-і-Кіпчак потрапили різні технічні новинки як промислові в обробці металу так і виготовлення обладунків, кольчуг та пороху з вогнепальною зброєю. Але в кінцевому Імперія Тимуридів занепала та припинила своє існування в Середній Азії. Після цього

військові інновації Тимуридів перейшли до кочівників Східного Дешт-і-Кіпчака а звідти потрапили до кочівників ойратів.

Ойрати були останніми справжніми кочівниками, якими вдалося створити успішну кочову державу та перевести її в розряд землеробських культур, створити урбаністичну культуру та промисловість. Ойрати і засноване ними в XVII столітті Джунгарське ханство було взірцем того до чого повинна була прийти кочова культура оскільки саме ойрати стримували військові пориви маньчжуро–китайської імперії Цін та успішно протистояли їй, і якби не внутрішні конфлікти вони розвинули б успіх. Не дивлячи на падіння Джугарського ханства воно стало яскравим прикладом самої успішної спроби адаптувати військову культуру кочівників до нових військових технологій. Тож якщо джунгари були реформаторами в військовій справі то маньчжури стали взірцем некомпетентності та невігластва у військових технологіях. Армія маньчжурської династії Цін стала вершиною деградації та занепаду армії заснованій на кочових засадах з домішками осілих армій. Не дивлячись на мільйонну численність армій Цінів вони були абсолютно не дієздатними та деморалізованими, не мали ні адекватного командування, ні озброєння та забезпечення. І з падінням цінської династії був покладений край останнім парамілітарним формуванням кочівників. З упевненістю можна сказати що Новий час став епохою смерті військової культури кочових народів Євразійського степу, які більше тисячі років були домінуючою військовою силою всього континенту.

Következtetések

A dolgozat végén a következő következtetéseket vonhatjuk le a sztyepei népek tradicionális harcművészetével kapcsolatban: jelen munkában az eurázsiai sztyepe történetének kései szakaszait vizsgáljuk – a középkori fejlődés és az újkori bukás időszakait. Bemutatjuk a kunok hatását a nomád népek harci kultúrájára. A mongol államiság kialakulása előtt a kunok voltak a sztyepe domináns hadereje, ezért a mongolok mellett éppen ők játszották a vezető szerepet a nomád harcművészet fejlődésében. Annál inkább, mivel a kun katonai hagyományok a négy mongol kánság közül háromban is meghonosodtak – az Arany Hordában, a Csagatáj Kánságban és a Jüan Birodalomban. A kipcak-kunok alkották a felsorolt államalakulatok hadseregeinek gárda-alakulatait, és a mongolokhoz hasonlóan a hadvezetői posztokat is ők töltötték be.

A nomád harcművészet csúcsát Dzsingisz kán mongol uralkodó és utódainak, elsősorban a Jüan Birodalomnak az idején érték el. A mongolok egyesítették magukban a nomád harcosok korábbi harci eredményeit, amelyeket összekapcsolták a földművelő kínaiak harci kultúrájával – ez lehetővé tette a mongolok számára, hogy elfoglalják Eurázsia nagy részét. Különleges szerepet játszott ebben a kínai hadmérnöki tudomány, melynek vívmányait a mongolok széleskörűen felhasználták a hadjárataik során. Éppen ezért tartjuk a mongol időszakot csúcspontnak a sztyepei népek harci kultúrájának fejlődésében. Ebben a korban mutatta be a kínai mongol-leszármazottak stratégiája és taktikája azt, mivé válhat egy nomád sereg, ha felhasználja a megtelepedett államok és népek katonai technológiáit. Ebben a korban a mongolok és a kínaiak egyesült hadai hajókkal jutottak el Indonéziába, fél évszázadra meghódítva azt, és kis híján rohammal foglalták el a japán szigeteket.

A nomád harcművészet reneszánszát Tamerlán birodalmának létrejötte jelentette a XIV. század második felében. Ez az első nomád hadsereg volt, amelyben tömegesen alkalmazták a gyalogsági alakulatokat és a tüzérséget. Igaz, a tüzérség felhasználására már a Jüan Birodalom hadseregében is vannak adataink. Ott azonban az ágyúkat a kínai csapatok használták, a Timuridák seregeiben pedig ágyúkkal, idővel pedig kézi tűzfegyverekkel rendelkeztek mind a nomádok, mint a földművelő népek képviselői. A Timuridák által kerültek el a keleti kipcak államba a vasmegmunkálással, a páncélok, sodronyíngék, lőpor és tűzfegyverek gyártásával kapcsolatos műszaki újítások. Ennek ellenére a közép-ázsiai Timurida Birodalom végül hanyatlásnak indult és elbukott. A Timuridák harci újításait a Keleti Dest-i Kipcak nomád népei örökölték, akiktől aztán a nomád ojrátok vették át.

Az ojrátok voltak az utolsó igazi nomádok, akiknek sikerült a nomád államukból a környező földművelő kultúrákkal egyenértékű műveltséget létrehozniuk. Az ojrátok és a XVII. században általuk megalapított Dzsungár Kánság mintaképei voltak annak, mivé válhat egy nomád kultúra. Épp az ojrátok voltak azok, akik sokáig feltartóztatták a mandzsu-kínai Csin Birodalom terjeszkedését, és csak a belső konfliktusok akadályozták meg őket a végső siker elérésében. Végso bukása ellenére az Ojrát Kánság szép példája volt annak, hogyan lehet sikeresen adaptálni a nomád harcművészetet a legújabb katonai technológiákhoz.

Ha az ojrátokra a reformok és újítások voltak a jellemzőek, a mandzsuk harcászata hozzá nem értés és alkalmatlanság jellemezte. A mandzsu Csin dinasztia nomád, de megtelepedett vonásokkal színesített hadserege iskolapéldája és tetőpontja volt a lovasnomád harcászat hanyatlásának. Milliós létszáma ellenére a Csin-hadsereg demoralizált és harcképtelen volt, súlyos hiányosságokkal küzdött mind a hadvezetés, mind pedig a felszerelés és ellátás terén. A Csin-dinasztia bukásával megszűnt az utolsó nomád jellegű paramilitáris alakulat is. Magabiztosan kijelenthetjük, hogy az Újkor az Eurázsiai sztyeppe nomád harcművészetének bukását hozta annak ellenére, hogy e nomád népek ezer évig az egész kontinens domináns katonai erejét jelentették.

Використана література

1. Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Развитие защитного вооружения у чжурчженей та маньчжурів у періоди розвинуеного та пізнього середньовіччя та раннього нового часу // Археологія Південного Сибіру та Центральної Азії пізнього середньовіччя: збірник наукових праць. Новосибірськ, 2003. С. 66–212.
2. Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV – первая половина XVIII в.). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 776 с. – (Historia Militaris). – 1000 экз. – ISBN 978-5-8465-0633-6. ст. 76.
3. Бобров Л. А. «Ответный удар» (этапы «вестернизации» доспеха Передней, Средней и Центральной Азии в эпоху Позднего Средневековья и Нового времени) // Parbellum. Военно-исторический журнал. №2 (22) Москва, 2004. С. 85–106.
4. Г. В. Вернадский. Монголы и Русь. Москва. Ломоносов. 2019, ст. 40.
5. Доманин А. А, Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники. Москва. Центрполиграф, 2010 г, ст.75.
6. Иванин М. И. "О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане". Санкт-Петербург. 1875.), ст.74.
7. История Джунгарского ханства 1635-1758, М, Изд. Наука., 2-е изд., 1983. Ст.198.
8. А. К. Кушкумбаев. Военное дело Улуса Джучи и его наследников. Сборник научных статей Астана. Фолиант, 2012, ст.15.
9. Матеріали з історії російсько-монгольських відносин 1607–1636. М., 2000. С. 335, 338.
10. С. А. Плетнева. Половцы. Москва. Наука. 1990, ст.18.
11. А. М. Пастухов. Конница династии Цин XVII–XVIII века.
12. Ру Жан-Поль. Тамерлан. – Москва. Молодая гвардия, 2005, 78.
13. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник. – К. : Либідь, 1997. – 462 с. – ISBN 5-325-00775-0.
14. Рене Груссе. Чингисхан. Покоритель Вселенной. Молодая гвардия. Москва. 2007, ст. 41.
15. М. S. Asimov & С. E. Bosworth. History of Civilizations of Central Asia (История цивилизаций Центральной Азии). Regional Office, 1998, ст. 58.
16. Civil Engineering and Nautics. 1971. Cambridge University Press. 0521070600. 477–478.
17. Elliott, Mark C. (2001), The Manchu Way: The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China, Stanford University Press, ISBN 9780804746847.
18. U. Köhalmi Katalin. A sztyeppék nomádjai lóháton, fegyverben. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1972.
19. Book: May. Timothy. May. Timothy. The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia [2 volumes] A Historical Encyclopedia]. 2016. ABC-CLIO . 978-1610693400. 82. illustrated, annotated.

20. Meng, Sen (2011). Notes on the history of the Ming and qing dynasties. 商务印书馆. ISBN 9787100074650.
21. Chris Peers. Late Imperial Chinese armies 1520–1840. ISBN 1-85532-599-3.
22. Needham, Joseph (1986), Science & Civilisation in China, V:7: The Gunpowder Epic, Cambridge University Press, ISBN 978-0-521-30358-3.
23. Wakeman Jr., Frederic (1985), The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-century China, Berkeley: University of California Press, ISBN 0520048040.

Интернет Ресурси:

1. <https://weaponsandwarfare.com/2017/01/26/china-and-firearms-i/>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)
2. <https://inf.news/en/history/810746bf21372941d4d40fd816d62c5c.html>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)

Додатки

1. Таблица розвитку озброєння номадів

A steppék nomádja lóháton, fegyverben U. Kőhalmi Katalin Akadémia Kiadó, Budapest 1972

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Kor	Íj, íjvég-és íjközépcsont	Kombinált tartó		Nyíl	tőr, kard	Útó-fegyver	Nyereg, nyeregszerkezet, kengyel
Óskor							
Egyiptom, Éő-Ázsia, szkiták I.e. XII. – III. század							
hiungnuk, pártusok, hunok I.e. II. – I.sz. V. század							
avarok, türkok, kirgizek, magyarok I.sz. V – X. század							
kita'ok, kunok, mongolok I.sz. X – XV. század							
timuridák, qjratok, mandzsuk I.sz. XV – XX. század							

Джерело: U. Kőhalmi Katalin. А сзтеппек номадjai лóháтон, фегyвербен. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1972.
(utolsó letöltés: 08.10.2021)

2. Половецький воїн.

*Знатный поло-
вецкий воин
XI — первая
половина XIII в.
Реконструкция
М.В. Горелика*

Джерело: <https://www.pinterest.com/pin/843580573925071237/?mt> (utolsó letöltés: 08.10.2021)

3. Монгольський воїн.

Джерело: <http://uniforma-army.ru/mongolia-1200.php> (utolsó letöltés: 08.10.2021)

4. Ручна гармата династії Юань.

Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Military_of_the_Yuan_dynasty (utolsó letöltés: 08.10.2021)

5. Важка гармата династії Юань.

Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Military_of_the_Yuan_dynasty (utolsó letöltés: 08.10.2021)

6. Піхота династії Юань.

Китайские солдаты династии Юань, около 1280 г.

1: Гвардеец

2: Арбалетчик

3: Пехотинец

Джерело: http://dick-k.narod.ru/Medieval_China.html (utolsó letöltés: 08.10.2021)

7. Воїни армії Тамерлана.

Джерело: <https://ciwar.ru/gosudarstva-vostoka/tamerlan-i-ego-armiya/armiya-timura/> (utolsó letöltés: 08.10.2021)

8. Воїни ойротської ордисередини 17 століття та сибірський козачий посол.

Джерело: <https://scfh.ru/papers/dzhungarskoe-khanstvo-poslednyaya-kochevaya-imperiya/>. (utolsó letöltés: 08.10.2021).

9. Воїни Джунгурського ханства наприкінці 17 століття на початку 18 століття.

Джерело: <https://scfh.ru/papers/dzhungarskoe-khanstvo-poslednyaya-kochevaya-imperiya/>. (utolsó letöltés: 08.10.2021).

11. Битва між цинськими військами та уйгурськими ходжами біля озера Ешилкуль у 1759 році.

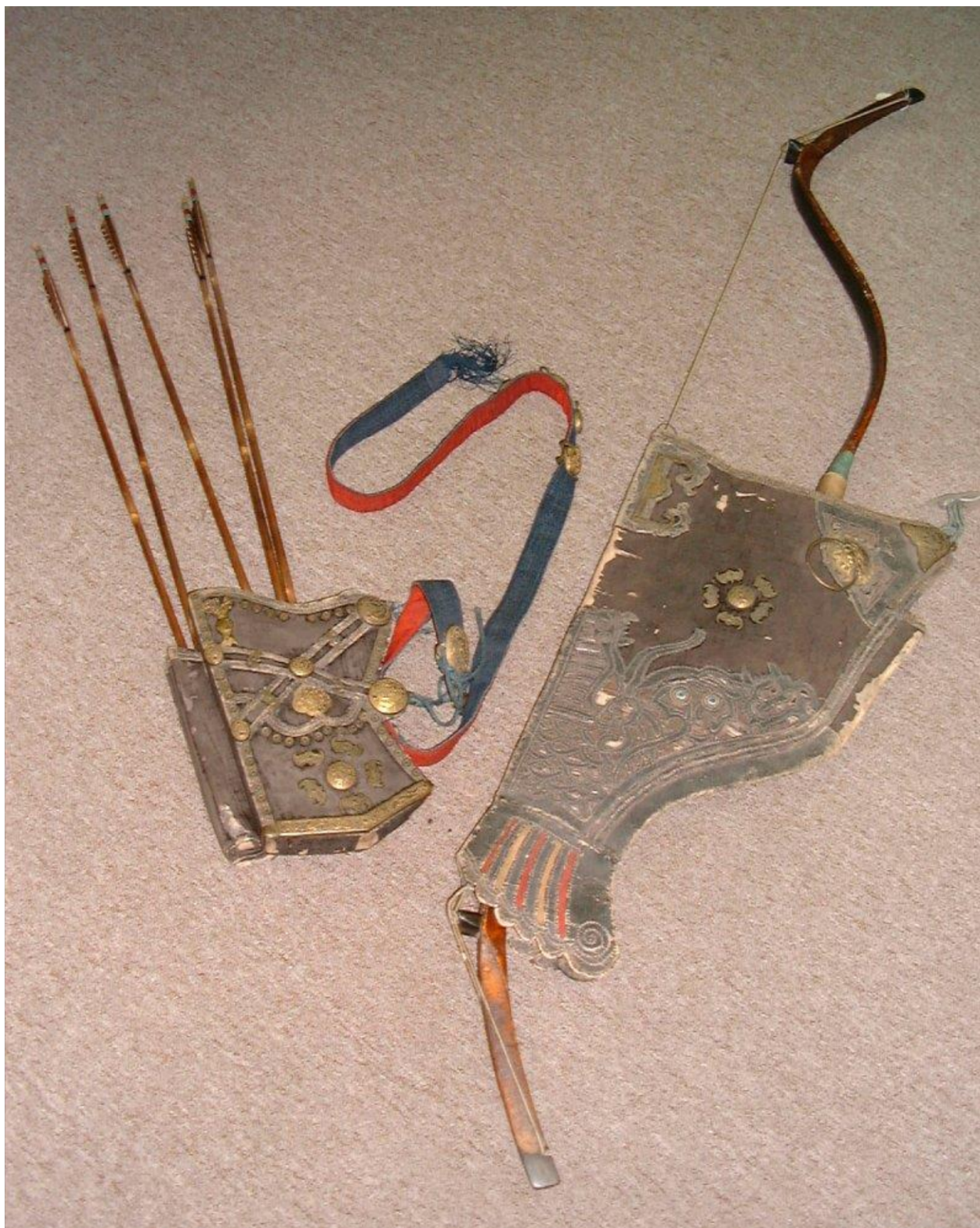
Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Military_of_the_Qing_dynasty. (utolsó letöltés: 08.10.2021)

12. Налуч монгольського типу з колекції С. Селбі. Перша половина XIX століття.

Джерело: <https://www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/17492/17499.html>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)

13. Саадак Імператорського охоронця. (З колекції С. Селбі. Середина XIX ст.)

Джерело: <https://www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/17492/17499.html>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)

14. Шабля Імператорського охоронця. Кінець XVIII – початок XIX століття.

Джерело: <https://www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/17492/17499.html>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)

15. Шаблі кінця XVIII століття.

Джерело: <https://www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/17492/17499.html>. (utolsó letöltés: 08.10.2021)